ISSN 1028-8546

Volume XXI, Number 4
Section: Az
December, 2015

Azerbaijan Journal of Physics

Fizika

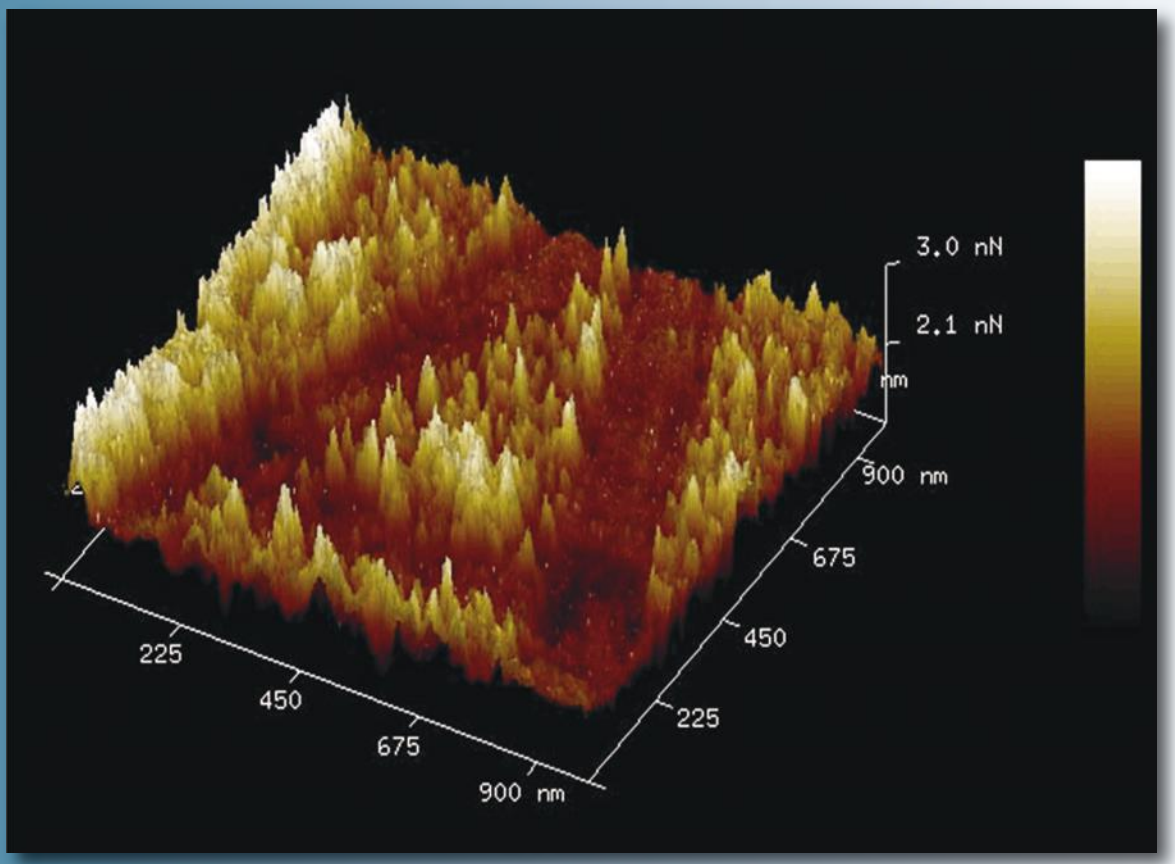

www.physics.gov.az

G.M. Abdullayev Institute of Physics
Azerbaijan National Academy of Sciences
Department of Physical, Mathematical and Technical Sciences

Published from 1995
Ministry of Press and Information
of Azerbaijan Republic,
Registration number 402, 16.04.1997

ISSN 1028-8546
vol. XXI, Number 04, 2015
Series: Az

Azerbaijan Journal of Physics

FIZIKA

G.M.Abdullayev Institute of Physics
Azerbaijan National Academy of Sciences
Department of Physical, Mathematical and Technical Sciences

HONORARY EDITORS

Arif PASHAYEV

EDITORS-IN-CHIEF

Nazim MAMEDOV Chingiz QAJAR

SENIOR EDITOR

Talat MEHDIYEV

INTERNATIONAL REVIEW BOARD

Ivan Scherbakov, Russia
Kerim Allahverdiyev, Azerbaijan
Mehmet Öndr Yetiş, Turkey
Gennadii Jablonskii, Buelorussia
Rafael Imamov, Russia
Vladimir Man'ko, Russia
Eldar Salayev, Azerbaijan
Dieter Hochheimer, USA
Victor L'vov, Israel
Vyacheslav Tuzlukov, South Korea
Majid Ebrahim-Zadeh, Spain
Firudin Hashimzadeh, Azerbaijan
Anatoly Boreysho, Russia
Mikhail Khalin, Russia
Hasan Bidadi, Tebriz, East Azerbaijan, Iran
Natiq Atakishiyev, Mexico
Maksud Aliyev, Azerbaijan
Arif Hashimov, Azerbaijan
Javad Abdinov, Azerbaijan
Bagadur Tagiyev, Azerbaijan
Tayar Djafarov, Azerbaijan
Talat Mehdiyev, Azerbaijan
Vali Huseynov, Azerbaijan
Ayaz Baramov, Azerbaijan
Tofiq Mammadov, Azerbaijan
Salima Mehdiyeva, Azerbaijan
Shakir Nagiyev, Azerbaijan
Rauf Guseynov, Azerbaijan
Almuk Abbasov, Azerbaijan
Yusif Asadov, Azerbaijan

TECHNICAL EDITORIAL BOARD

Senior secretary Elmira Akhundova, Nazli Guseynova, Sakina Aliyeva,
Nigar Akhundova, Elshana Aleskerova, Rena Nayimbayeva

PUBLISHING OFFICE

131 H.Javid ave, AZ-1143, Baku
ANAS, G.M.Abdullayev Institute of Physics

Tel.: (99412) 539-51-63, 539-32-23
Fax: (99412) 447-04-56
E-mail: jophphysics@gmail.com
Internet: www.physics.gov.az

It is authorized for printing:

Published at "**SƏRQ-QƏRB**"
17 Ashug Alessger str., Baku
Typographer : Aziz Gulaliyev

Sent for printing on: __.__. 201_
Printing approved on: __.__. 201_
Physical binding:_____
Number of copies:_____200
Order:_____

MAQNİTLƏŞMİŞ MÜHİTDƏ NEYTRİNO-ANTİNEYTRİNO CÜTLƏRİNİN ELEKTRON-POZİTRON CÜTLƏRİNƏ ANNİHİLYASİYASI VƏ KOSMİK ŞÜALARDA RAST GƏLİNƏN POZİTRON ARTIQLIĞI

RƏSMİYYƏ E. QASIMOVA

AMEA Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası, Günəş fizikası şöbəsi; Bakı Dövlət Universiteti, Nəzəri fizika kafedrası; Qafqaz Universiteti, Fizika kafedrası, Bakı, Azərbaycan; Naxçıvan Dövlət Universiteti, Ümumi və nəzəri fizika kafedrası, Naxçıvan, Azərbaycan

E-mail: gasimovar@yahoo.co.uk

Müəyyən edilmişdir ki, güclü maqnitləşmiş kosmik obyektlərdə neytrino-antineytrino cütlərinin elektron-pozitron cütlərinə annihilyasiyası prosesləri zamanı neytrinolar maqnit sahəsi istiqamətində, antineytrinolar isə maqnit sahəsinin əksi istiqamətində hərəkət etdikdə pozitronların doğula biləcəyi ən aşağı səviyyə birinci Landau səviyyəsi və bu halda elektronların doğula biləcəyi ən aşağı səviyyə isə əsas Landau səviyyəsidir. Bu halda əsas Landau səviyyəsində yaranan elektronlar maqnitləşmiş mühitdə və ya onun səthində qalır, birinci Landau səviyyəsində yaranan pozitronlar isə maqnitləşmiş mühiti tərk edərək kosmosa sıçrayır və nəticədə bu, kosmik şüaların tərkibində pozitron artıqlığına gətirib çıxarır. Alınmış bu nəticə PAMELA və AMS-02 eksperimentləri tərəfindən kosmik şüaların tərkibində qeydə alınmış pozitron artıqlığını izah etməyə imkan verir.

Açar sözlər: əsas Landau səviyyəsi, aşağı Landau səviyyələri, maqnit sahəsi, neytrino-antineytrino annihilyasiyası, elektron-pozitron cütləri.

PACS: 13.15. +g, 13.88.+e, 95.30.Cq, 97.10.Ld.

1. Giriş.

Adi neytron ulduzlarının, o cümlədən pulsarların səthində ~10^{12}-10^{13}Qs tərtibli maqnit sahələrinə rast gəlinir [1, 2]. Maqnitarlar adlanan anomal rentgen pulsarlarında və yumşaq qamma şüaların təkrarlayıcılarında ~10^{14}-10^{15}Qs tərtibli maqnit sahələri müşahidə olunur [3-7]. İfratyeni ulduzların partlayışı zamanı yaranan maqnit sahələrinin intensivliklərinin qiyməti ~10^{15}-10^{17}Qs tərtibində olur [8-13]. Qamma şüaların sıçrayışlı alışmasının kosmoloji mənbələrində ~10^{16}-10^{17}Qs intensivlikli maqnit sahələri yaranır [14-16]. Qeyri-mərkəzi ağır ion toqquşması zamanı reaksiya müstəvisinə perpendikulyar istiqamətdə yaranan maqnit sahəsinin intensivliyi RHİC eksperimentində ~10^{17}Qs tərtibində, LHC eksperimentlərində isə ~10^{18}Qs tərtibində qiymətləndirilir [17-23]. Böyük Adron Kollayderinin ALİCE experimentində qurğuşun ionlarının toqquşması zamanı yaranan maqnit sahəsinin intensivliyinin, hətta, ~10^{20}Qs tərtibinə çatması istisna olunmur [18, 19]. [24-34] işlərində ~10^{20}Qs -dan daha yüksək tərtibli kifayət qədər güclü və ifratgüclü maqnit sahələrinin mümkün varlığı müzakirə olunur. Məsələn, bizim Kainatda inflyasiyanın başlanğıcında ~10^{47}Qs tərtibli maqnit sahələrinin [28, 31] və ifratkeçirici kosmik məftillər ətrafında ~10^{47}Qs - ~10^{48}Qs tərtibli maqnit sahələrinin mümkün varlığı [26, 27] istisna olunmur. Yuxarıda qeyd olunan kifayət qədər güclü və ifratgüclü maqnit sahələrinin mövcud olması və ya mümkün varlığı yüksək enerjili elementar zərrəciklərin qarşılıqlı təsirinin intensiv maqnit sahələrində araşdırılması üçün stimul yaradır.

Son zamanlar aparılan PAMELA və AMS-02 eksperimentlərinin nəticələri kosmik şüaların tərkibində pozitron artıqlığının olduğunu göstərir [35-37]. Kosmik pozitronarın və elektronların mənbələrindən biri də

$$\nu_i + \tilde{\nu}_i \to e^- + e^+ \qquad (1)$$

reaksiyası üzrə baş verən neytrino və antineytrino cütlərinin elektron-pozitron cütlərinə annihilyasiyası proseslərdir. (1) reaksiyası üzrə baş verən proseslərdə son halda elektronlar və pozitronlar iştirak edir. Elektronun və ya pozitronun kütləsi Şvinqer sahə intensivliyinin qiymətini $H_0 = m_e^2 c^3 / e\hbar = 4{,}41\times10^{13} Qs$ müəyyən etdiyinə görə ifratgüclü maqnit sahələri bu proseslərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu cür güclü sahələrdə elektronun və ya pozitronun bir yüklü zərrəcik olaraq maqnit sahəsi hesabına qazandığı enerji və maqnit sahəsi ilə elektronun və ya pozitronun spini arasındakı qarşılıqlı təsir enerjisi onun sükunət enerjisi tərtibində və ya ondan böyük olur. Bu səbəbdən kifayət qədər güclü və ifrat güclü maqnit sahələrində sahə və spin effektləri nəzərə alınmalıdır. Yüksək enerjili kosmik elektronların və pozitronların əsas mənbələrindən biri olmaq, γ -şüaların sıçrayışlı alışmasına təkan vermək və kosmik şüaların tərkibində rast gəlinən pozitron artıqlığını izah etmək baxımından güclü maqnitləşmiş kosmik obyektlərdə neytrino-antineytrino cütlərinin elektron-pozitron cütlərinə annihilyasiyası proseslərinin tədqiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan (1) reaksiyası üzrə gedən proseslərin bir sıra aspektləri müxtəlif müəlliflər tərəfindən [38-51] işlərində tədqiq olunmuşdur. Lakin həmin işlərdə maqnitləşmiş mühitdə neytrino-antineytrino cütlərinin elektron-pozitron cütlərinə annihilyasiyası prosesləri nəticəsində elektronların və pozitronların cüt şəklində doğula bilməsi mümkün olan ən aşağı Landau səviyyələri müəyyən edilməmiş və buradan alınan nəticələrin kosmik və astrofiziki tətbiqləri araşdırılmamışdır. Təhlillər göstərir ki, maqnitləşmiş mühitdə neytrino və antineytrinolar sahə üzrə müxtəlif kombinasiyalarda qarşı-qarşıya olan istiqamətlərdə hərəkət edərkən neytrino-antineytrino cütlərinin elektron-pozitron cütlərinə annihilyasiyası prosesləri nəticəsində elektronlar və pozitronlar eyni zamanda cüt şəklində ixtiyari aşağı Landau səviyyəsində doğula bilmir.

Bu işdə məqsəd maqnitləşmiş mühitdə neytrino və

131 H.Javid ave, AZ-1143, Baku
ANAS, G.M.Abdullayev Institute of Physics
E-mail: jophphysics@gmail.com

antineytrinoların sahənin intensivlik vektoru ilə üst-üstə düşən z-oxu üzrə bir-birinə əks istiqamətlərdə hərəkət edərkən neytrino-antineytrino cütlərinin elektron-pozitron cütlərinə annihilyasiyası prosesləri nəticəsində elektronların və pozitronların cüt şəklində doğula bilməsi mümkün olan ən aşağı Landau səviyyələrini müəyyən etmək və alınan nəticələrin kosmik və astrofiziki tətbiqlərini göstərməkdir.

2. Maqnitləşmiş mühitdə neytrino-antineytrino cütlərinin elektron-pozitron cütlərinə annihilyasiyası proseslərinin effektiv kəsiyi

Maqnitləşmiş mühitdə neytrino-antineytrino cütlərinin elektron-pozitron cütlərinə annihilyasiyası proseslərinin effektiv kəsiyi aşağıdakı ifadə ilə verilir:

$$\sigma = \frac{G_F^2}{4\pi} m_e^2 \frac{H}{H_0} \frac{1}{1-\sin\vartheta\sin\vartheta'\cos(\alpha-\alpha')-\cos\vartheta\cos\vartheta'} \times$$
$$\times \sum_{n,n'=0}^{\infty} \sum_i \frac{E_i E_i'}{|E_i' p_{zi} - E_i p_{zi}'|} (1-f_{e^-})(1-f_{e^+}) R_0 . \qquad (2)$$

Burada G_F - zəif qarşılıqlı təsirin Fermi sabiti, m_e- elektronun (pozitronun) kütləsi, H- maqnit sahəsinin intensivliyinin qiyməti, $H_0 = m_e^2/e$ - Şvinqer sahə intensivliyi ($\hbar = c = 1$ olan vahidlər sistemində), $\vartheta(\vartheta')$ və $\alpha(\alpha')$, uyğun olaraq, neytrinonun (antineytrinonun) impulsunun polyar və azimutal bucağı, $E_i(E_i')$ və $p_{zi}(p_{zi}')$, uyğun olaraq, pozitronun (elektronun) enerjisi və impulsunun üçüncü komponenti, f_e və f_{e-} , uyğun olaraq, elektron və pozitron qazlarının Fermi-Dirak paylanma funksiyasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, biz bu işdə $(+---)$ siqnaturalı psevdoevklid metrikasından və $\hbar = c = k_B = 1$ olan vahidlər sistemindən istifadə edirik. Burada k_B - Bolsman sabitidir. (2) düsturuna daxil olan R_0 kəmiyyəti elektronun və pozitronun spinlərinin eninə polyarlaşmaları halında $\nu_i + \tilde{\nu}_i \to e^- + e^+$ proseslərinin amplitudunun (və ya matris elementinin) modulunun kvadratından alınan kəmiyyət olub, aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$R_0 = a_1 I_1^2 + a_2 I_2^2 + a_3 I_3^2 + a_4 I_4^2 + a_5 I_1 I_2 + a_6 I_1 I_3 + a_7 I_1 I_4 + a_8 I_2 I_3 + a_9 I_2 I_4 + a_{10} I_3 I_4 . \qquad (3)$$

Burada α_i (i=1,2, ...,10) a_i $(i = 1, 2, \ldots, 10)$ kəmiyyətləri neytrinonun və antineytrinonun impulsunun polyar və azimutal bucaqlarını özündə ehtiva edən d_i bucaq əmsallarından və elektronun və pozitronun spin kvant ədədlərini, enerjilərini, impulslarının üçüncü komponentlərini, kütləsini, maqnit sahəsinin intensivliyinin qiymətini və digər parametrləri özündə ehtiva edən t_i spin əmsallarından düzəldilmiş yeni əmsallardır:

$$a_1 = 2(d_2 - d_6)t_4 , \qquad (4)$$
$$a_2 = 2(d_2 + d_6)t_5 , \qquad (5)$$
$$a_3 = d_1 t_2 + d_3 t_7 - 2d_5 t_{11} \qquad (6)$$
$$a_4 = d_1 t_1 + d_3 t_6 - 2d_5 t_{10}, \qquad (7)$$
$$a_5 = 4d_4 t_9 , \qquad (8)$$
$$a_6 = -2[(d_7 - d_{10})t_{13} - (d_8 + d_9)t_{17}] , \qquad (9)$$
$$a_7 = -2[(d_7 - d_{10})t_{14} - (d_8 + d_9)t_{18}] , \qquad (10)$$
$$a_8 = -2[(d_7 + d_{10})t_{15} + (d_8 - d_9)t_{19}], \qquad (11)$$
$$a_9 = -2[(d_7 + d_{10})t_{16} + (d_8 - d_9)t_{20}] , \qquad (12)$$
$$a_{10} = 2[d_1 t_3 + d_3 t_8 - d_5 t_{12}]. \qquad (13)$$

Burada d_i (i=1, 2, …, 10) əmsalları aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$d_1 = 1 + \cos\vartheta\cos\vartheta' , \qquad (14)$$
$$d_2 = 1 - \cos\vartheta\cos\vartheta' , \qquad (15)$$
$$d_3 = \sin\vartheta\sin\vartheta'\cos(\alpha-\alpha'), \qquad (16)$$
$$d_4 = \sin\vartheta\sin\vartheta'\cos(\alpha+\alpha'-2\varphi), \qquad (17)$$
$$d_5 = \cos\vartheta + \cos\vartheta' , \qquad (18)$$
$$d_6 = \cos\vartheta - \cos\vartheta' , \qquad (19)$$
$$d_7 = \sin\vartheta\cos(\alpha-\varphi) + \sin\vartheta'\cos(\alpha'-\varphi), \qquad (20)$$
$$d_8 = \sin\vartheta\cos(\alpha-\varphi) - \sin\vartheta'\cos(\alpha'-\varphi), \qquad (21)$$
$$d_9 = \cos\vartheta\sin\vartheta'\cos(\alpha'-\varphi) + \cos\vartheta'\sin\vartheta\cos(\alpha-\varphi). \qquad (22)$$
$$d_{10} = \cos\vartheta\sin\vartheta'\cos(\alpha'-\varphi) - \cos\vartheta'\sin\vartheta\cos(\alpha-\varphi). \qquad (23)$$

R_0 funksiyasına daxil olan I_1, I_2, I_3 və I_4 funksiyaları müxtəlif indeksli Lyaher funksiyaları olub, uyğun olaraq, aşağıdakı şəkildə təyin edilir:

$$I_1 = I_{n,n'-1}(x), \qquad (24)$$
$$I_2 = I_{n-1,n'}(x), \qquad (25)$$
$$I_3 = I_{n-1,n'-1}(x), \qquad (26)$$
$$I_4 = I_{n,n'}(x). \qquad (27)$$

Ümumi halda, Lyaher funksiyası aşağıdakı kimi təyin olunur [52, 53]:

$$I_{nn'}(x)=\left(\frac{n'!}{n!}\right)^{1/2} e^{-x/2}x^{(n-n')/2}L_{n'}^{n-n'}(x). \quad (28)$$

Burada $L_{n'}^{n-n'}(x)$ çoxhədlisi

$$x=\frac{\omega^2\sin^2\vartheta+\omega'^2\sin^2\vartheta'+2\omega\omega'\sin\vartheta\sin\vartheta'\cos(\alpha-\alpha')}{2eH} \quad (29)$$

arqumentindən asılı olan Lyaher çoxhədlisidir [54]:

$$L_k^s(x)=\frac{1}{k!}e^x x^{-s}\frac{d^k}{dx^k}\left(e^{-x}x^{k+s}\right). \quad (30)$$

(29) ifadəsində ω - neytrinonun enerjisi, ω' isə antineytrinonun enerjisidir. (3) ifadəsindən göründüyü kimi R_0 kəmiyyətinə Lyaher funksiyalarının cüt-cüt hasili aşağıdakı müxtəlif kombinasiyalarda daxil olur: I_1^2, I_2^2, I_3^2, I_4^2, I_1I_2, I_1I_3, I_1I_4, I_2I_3, I_2I_4, I_3I_4.

3. Neytrino və antineytrinolar sahənin intensivlik vektoru ilə üst-üstə düşən z -oxu üzrə bir-birinə əks istiqamətlərdə hərəkət etdikdə proseslərin effektiv kəsikləri

Qeyd etmək lazımdır ki, Lyaher funksiyasının indekslərindən biri və ya hər ikisi mənfi qiymət aldıqda, Lyaher funksiyası sıfra bərabər götürülür [53]. Əsas və aşağı Landau səviyyələrinə uyğun gələn n və n' kvant ədədlərinin n, n'=0, 1, 2, 3 qiymətlərindən düzəldilmiş və elektronların və pozitronların müxtəlif Landau səviyyələrində yerləşdiyi hallara uyğun olan (n, n') şəklində aşağıdakı kombinasiyalar mümkündür: (0,0), (0,1), (0,2), (0,3), (1,0), (1,1), (1,2), (1,3), (2,0), (2,1), (2,2), (2,3), (3,0), (3,1), (3,2), (3,3).

Bir çox praktik məsələlərdə I_1, I_2, I_3 və I_4 Lyaher funksiyalarının arqumentinin

$$x=0 \quad (31)$$

olan halına rast gəlinir. Məsələn, xarici maqnit sahəsində neytrino-antineytrino cütlərinin elektron-pozitron cütlərinə annihilyasiyası prosesləri zamanı neytrino və antineytrinolar sahənin intensivlik vektoru ilə üst-üstə düşən z -oxu üzrə bir-birinə əks istiqamətlərdə hərəkət etdikdə $x=0$ olur. Bu halda Lyaher funksiyalarının qiyməti ya sıfra, ya da vahidə bərabər olur. Neytrinolar maqnit sahəsi istiqamətində, antineytrinolar isə maqnit sahəsinin əksi istiqamətində hərəkət etdikdə, (2) düsturuna uyğun olaraq, proseslərin effektiv kəsiklərini müəyyən edən R_0 kəmiyyəti üçün aşağıdakı ifadə alınır:

$$R_0(\vartheta=0,\vartheta'=\pi)=8t_5I_2^2(x=0)=8t_5I_{n-1,n'}^2(x=0). \quad (32)$$

Burada

$$t_5=\frac{1}{8}\left[g_+(1+\nu\nu')-g_-(1-\nu^2)^{1/2}(1-\nu'^2)^{1/2}\zeta\zeta'+2g_\perp(\nu+\nu')\right](1+\zeta\beta)(1-\zeta'\beta') \quad (33)$$

və

$$\nu=\frac{p_z}{E}, \quad (34)$$

$$\nu'=\frac{p_z'}{E'}, \quad (35)$$

$$\beta=\frac{m_e}{\sqrt{E^2-p_z^2}}, \quad (36)$$

$$\beta'=\frac{m_e}{\sqrt{E'^2-p_z'^2}}, \quad (37)$$

$$E=\sqrt{m_e^2+2eHn+p_z^2}, \quad (38)$$

$$E'=\sqrt{m_e^2+2eHn'+p_z'^2}, \quad (39)$$

$$g_\pm=g_V^2\pm g_A^2, \quad (40)$$

$$g_\perp=g_Vg_A, \quad (41)$$

ζ və ζ' - uyğun olaraq, pozitronun və elektronun spinlərinin sahə istiqamətində və ya onun əksi istiqamətində proyeksiyaları, $g_V=-0{,}5+2\sin^2\theta_w$, $g_A=-0{,}5$ ($\nu_\mu\tilde{\nu}_\mu\to e^-e^+$ və $\nu_\tau\tilde{\nu}_\tau\to e^-e^+$ prosesləri üçün $g_V=0{,}5+2\sin^2\theta_w$, $g_A=0{,}5$ ($\nu_e\tilde{\nu}_e\to e^-e^+$ prosesi üçün), θ_w – Vaynberq bucağı, $\sin^2\theta_w\sim 0{,}23$ [55].

(32) ifadəsinə daxil olan $I_{n-1,n'}(x=0)$ funksiyası

$$\Delta n=n-n' \quad (42)$$

fərqinin yalnız

$$\Delta n=+1 \quad (43)$$

şərtini ödəyən n, n' qiymətləri üçün sıfırdan fərqli olub vahidə bərabərdir. $\Delta n=+1$ olduqda

$$R_0(\vartheta=0,\vartheta'=\pi,n,n'=n-1)=8t_5I_{n-1,n-1}^2(x=0)=8t_5. \quad (44)$$

n, n' baş kvant ədədlərinin

$$\Delta n \neq +1 \qquad (45)$$

qiymətləri üçün $I_{n-1,n'}(x=0)$ funksiyası sifra bərabər olduğuna görə

$$R_0(\vartheta = 0, \vartheta' = \pi, n, n' \neq n-1) = 0 \qquad (46)$$

olur və $\nu_i + \tilde{\nu}_i \to e^- + e^+$ prosesləri qadağan olunub.

Deməli, neytrinolar maqnit sahəsi istiqamətində, antineytrinolar isə maqnit sahəsinin əksi istiqamətində hərəkət etdikdə $\nu_i + \tilde{\nu}_i \to e^- + e^+$ prosesləri hesabına pozitronların və elektronların doğula biləcəyi aşağı Landau səviyyələri aşağıdakılardır: *n=1, n′=0*; *n=2, n′=1*; *n=3, n′=2 v*ə s. Başqa sözlə, neytrinolar maqnit sahəsi istiqamətində, antineytrinolar isə maqnit sahəsinin əksi istiqamətində hərəkət etdikdə $\nu_i + \tilde{\nu}_i \to e^- + e^+$ prosesləri hesabına pozitronların və elektronların doğula biləcəyi aşağı Landau səviyyələri üçün

$$n = n' + 1. \qquad (47)$$

münasibəti ödənilir. Burada *n*=1, 2, 3,... və *n′=0, 1, 2,* .... Beləliklə, təhlillər göstərir ki, neytrinolar maqnit sahəsi istiqamətində, antineytrinolar isə maqnit sahəsinin əksi istiqamətində hərəkət etdikdə $\nu_i + \tilde{\nu}_i \to e^- + e^+$ proseslərinin hesabına pozitronların əsas Landau səviyyəsində doğulması mümkün deyil. Pozitronların doğula biləcəyi ən aşağı səviyyə birinci Landau səviyyəsidir. Bu halda elektronun doğula biləcəyi ən aşağı səviyyə əsas Landau səviyyəsidir. Əsas Landau səviyyəsində yaranan elektronlar üçün $n' = 0, p'_z = 0, \zeta' = -1$ olduğuna görə onların enerjisi öz sükunət enerjisinə $E = m_e$ bərabər olur və həmin elektronlar kinetik enerjiyə və ümumiyyətlə, əlavə enerjiyə malik olmadıqlarına görə yarandıqları güclü maqnitləşmiş mühitdə qalır. Güclü maqnitləşmiş mühit dedikdə, güclü maqnitləşmiş kosmik obyektlər, o cümlədən güclü maqnitləşmiş ulduzlar başa düşülür. Birinci Landau səviyyəsində yaranan pozitronlar isə

$$E = \sqrt{m_e^2 + 2eH + (\omega - \omega')^2} \qquad (48)$$

enerjisinə malik olduqlarına görə mühiti tərk edə bilir. Nəticədə bu pozitronlar kosmosa sıçrayır və yüksək enerjili pozitronlar kimi kosmik şüaların tərkibində elektronlarla müqayisədə üstün pay yaradır.

Neytrinolar maqnit sahəsi istiqamətində, antineytrinolar isə maqnit sahəsinin əksi istiqamətində hərəkət etdikdə $\nu_i + \tilde{\nu}_i \to e^- + e^+$ proseslərinin hesabına pozitronların doğula biləcəyi ən aşağı səviyyənin birinci Landau səviyyəsi və bu halda elektronların doğula biləcəyi ən aşağı səviyyənin əsas Landau səviyyəsi olması belə bir sual ortaya qoyur: neytrinolar maqnit sahəsinin əksi istiqamətində, antineytrinolar isə maqnit sahəsi istiqamətində hərəkət edərsə, $\nu_i + \tilde{\nu}_i \to e^- + e^+$ proseslərinin hesabına pozitronların əsas Landau səviyyəsində ($n = 0, p_z = 0, \zeta = +1,$) doğula bilməsi mümkündürmü? Bu məqsədlə neytrinoların maqnit sahəsinin əksi istiqamətində, antineytrinoların isə maqnit sahəsi istiqamətində hərəkət etdiyi hala baxaq. Bu halda R_0 kəmiyyəti üçün aşağıdakı ifadə alınır:

$$R_0(\vartheta = \pi, \vartheta' = 0, n = 0) = 8t_4 I_1^2(x=0) = 8t_4 I_{0,n'-1}^2(x=0) \qquad (49)$$

Burada

$$t_4 = \frac{1}{8}\left[g_+(1+\nu\nu') - g_-(1-\nu^2)^{1/2}(1-\nu'^2)^{1/2}\zeta\zeta' - 2g_\perp(\nu+\nu')\right](1-\zeta\beta)(1+\zeta'\beta'). \qquad (50)$$

Bu düsturda

$$t_4 \sim (1-\zeta\beta) \qquad (51)$$

mütənasibliyinin olması və əsas Landau səviyyəsində olan pozitronlar üçün (36) və (38) ifadələrindən istifadə etməklə β=1 olduğunun alınması və t_4 əmsalının sıfra bərabər olması, yekunda

$$R_0(\vartheta = \pi, \vartheta' = 0, n = 0) = 8t_4 I_{0,n'-1}^2(x=0) = 0 \qquad (52)$$

nəticəsinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, neytrinolar maqnit sahəsinin əksi istiqamətində, antineytrinolar isə maqnit sahəsi istiqamətində hərəkət edərsə, $\nu_i + \tilde{\nu}_i \to e^- + e^+$ proseslərinin hesabına pozitronların nəinki əsas Landau səviyyəsində, hətta, onların birinci Landau səviyyəsində və, eyni zamanda, elektronların isə əsas Landau səviyyəsində *(n =1, n′ =0)* doğula bilməsi qadağan olunub. Çünki mənfi indeksli $I_{1,-1}^2$ funksiyasının sıfra bərabər olması səbəbindən

$$R_0(\vartheta = \pi, \vartheta' = 0, n = 1, n' = 0) = 8t_4 I_{1,-1}^2(x=0) = 0 \qquad (53)$$

olur.

4. Yekun

Güclü maqnitləşmiş kosmik obyektlərdə (məsələn, güclü maqnitləşmiş ulduzlarda) neytrinolar maqnit sahəsi istiqamətində, antineytrinolar isə maqnit sahəsinin əksi istiqamətində hərəkət etdikdə $\nu_i + \tilde{\nu}_i \to e^- + e^+$ prosesləri hesabına pozitronların əsas Landau səviyyəsində yaranması qadağan olunub və bu halda eyni zamanda cüt şəklində pozitronların doğula biləcəyi ən aşağı səviyyə bi-

rinci Landau səviyyəsi, elektronların doğula biləcəyi ən aşağı səviyyə isə əsas Landau səviyyəsidir. Bu halda əsas Landau səviyyəsində yaranan elektronlar maqnitləşmiş mühitdə və ya onun səthində qalır, birinci Landau səviyyəsində yaranan pozitronlar isə maqnitləşmiş mühiti tərk edərək kosmosa yayılır və nəticədə kosmik şüaların tərkibində pozitron artıqlığına gətirib çıxarır. Alınmış bu nəticə PAMELA və AMS-02 eksperimentləri tərəfindən kosmik şüaların tərkibində qeydə alınmış pozitron artıqlığını izah etməyə imkan verir [15-17].

Neytrinolar maqnit sahəsinin əksi istiqamətində, antineytrinolar isə maqnit sahəsi istiqamətində hərəkət etdikdə $\nu_i + \tilde{\nu}_i \to e^- + e^+$ proseslərinin hesabına bir tərəfdən pozitronların əsas Landau səviyyəsində, digər tərəfdən eyni zamanda cüt şəklində elektronların əsas, pozitronların isə birinci Landau səviyyəsində doğulması qadağan olunub.

Beləliklə, güclü maqnitləşmiş kosmik obyektlərdə (məsələn, güclü maqnitləşmiş ulduzlarda) neytrinolar və antineytrinolar maqnit sahəsinin intensivlik vektoru ilə üst-üstə düşən z -oxu üzrə bir-birinə əks istiqamətlərdə hərəkət etdikdə $\nu_i + \tilde{\nu}_i \to e^- + e^+$ prosesləri hesabına pozitronların əsas Landau səviyyəsində yaranması qadağan olunubdur. PAMELA və AMS-02 eksperimentlərində müşahidə olunan pozitron artıqlığının mümkün mənbəyi və mexanizmi güclü maqnitləşmiş kosmik obyektlərdə maqnit sahəsi istiqamətində hərəkət edən neytrinolarla maqnit sahəsinin əksi istiqamətində hərəkət edən antineytrinoların əsas Landau səviyyəsində olan elektronlara və birinci Landau səviyyəsində olan pozitronlara annihilyasiyası proseslərdir.

---

[1] *В. М. Липунов.* Астрофизика нейтронных звезд. М.: Наука, 1987.

[2] *P. Meszaros.* High-energy radiation from magnetized neutron stars. Chicago: University of Chicago Press, 1992.

[3] *R. C. Duncan and C. Thompson*. Astrophys. J. Lett., 1992, 392, L9.

[4] *C. Thompson and R. C. Duncan.* Mon. Not. R. Astron. Soc., 1995, 275, 255.

[5] *C. Kouveliotou et al.,* Nature (London), 1998, 393, 235.

[6] *J. S. Heyl and S. R. Kulkarni.* Astrophys. J., 1998, 506, L61.

[7] *R.N. Manchester, G.B. Hobbs, A.Teoh and M.Hobbs.* Astron. J., 2005, 129, 1993.

[8] *G.S. Bisnovatiy-Kogan, Yu.P. Popov and A.A. Samochin.* Astrophys. and Space Sciences, 1976, 41, 287.

[9] *G.S. Bisnovatyi-Kogan.* Workshop on Frontier Objects in Astrophysics and Particle Physics (Vulcano Workshop, 1994). 23-28 May 1994, Vulcano, Italy, pp.443-449.

[10] *S.W. Bruenn.* Astrophys. J. Suppl. Ser., 1985, 58, 771.

[11] *J. LeBlanc and J. R. Wilson*. Astrophys. J., 1970, 161, 541.

[12] *A. Mezzacappa and S. W. Bruenn.* Astrophys. J., 1993, 405, 669.

[13] *M. Rampp and H.T. Janka.* Astrophys. J., 2000, 539, L33.

[14] *V. V. Usov.* Nature (London), 1992, 357, 472.

[15] *J. I. Katz.* Astrophys. J., 1997, 490, 633.

[16] *M.A. Ruderman, L. Tao and W. Kluzniak*. Astrophys. J., 2000, 542, 243.

[17] *V. Skokov, A.Y. Illarionov and V. Toneev*. Int. J. Mod. Phys. A, 2009, 24, 5925.

[18] *W.-T Deng and X.-G. Huang*. Phys. Rev. C, 2012, 85, 044907.

[19] *A. Bzdak and V. Skokov*. Phys. Lett. B, 2012, 710, 171.

[20] *D.E. Kharzeev, L.D. McLerran and H. Warringa.* J. Nucl. Phys. A, 2008, 803, 227.

[21] *M.N. Chernodub*. Phys. Rev. D, 2010, 82, 085011.

[22] *M.N. Chernodub*. Phys. Rev. Lett., 2011, 106, 142003.

[23] *M.N. Chernodub*. Lect. Notes Phys., 2013, 871, 143.

[24] *M. Bander and H. Rubinstein*. Phys. Lett. B, 1992, 280, 121.

[25] *M. Bander and H. Rubinstein*. Phys. Lett. B, 1992, 289, 385.

[26] *E. Witten*. Nucl. Phys. B, 1985, 249, 557.

[27] *E.M. Chudnovsky, G.B. Field, D.N. Spergel and A.Vilenkin*. Phys. Rev. D, 1986, 34, 944.

[28] *S. Kawati and A. Kokado*. Phys. Rev. D, 1989, 39, 3612.

[29] *D. Grasso and H. Rubinstein*. Phys. Report, 2001, 348, 163.

[30] *A. Shabad and V. Usov*. Phys. Rev. Lett., 2006, 96, 180401.

[31] *A. Shabad and V. Usov*. Phys. Rev. D, 2006, 73, 125021.

[32] *A. Shabad and V. Usov*. Phys. Rev. Lett., 2007, 98, 180403.

[33] *A. Shabad and V. Usov*. Phys. Rev. Lett., 2007, 99, 228902.

[34] *S. Chakrabarty et al.* Phys. Rev. Lett., 1997, 78, 2898.

[35] *O. Adriani et al.* PAMELA Collaboration. Nature, 2009, 458, 607.

[36] *M. Aguilar et al*. AMS Collaboration, Phys. Rev. Lett., 2013, 110, 141102.

[37] *L. Accardo*. AMS Collaboration. Phys. Rev. Lett., 2014, 113, 121101.

[38] *В. А. Люлька* . Ядерная физика, 1985, 42, 1211.

[39] *V.S. Berezinsky and O.F. Prilutsky*. Astron. and Astrophys., 1987, 175, 309.

[40] *J. Goodman, A. Dar and Sh. Nussinov.* Astrophys. J., 1987, 314, L7.

[41] *J. Cooperstein, L.J. van den Horn and E. Baron.* Astrophys. J., 1987, 321, L129.

[42] *J.J. Blanco-Pillado, R.A. Vazquez, E. Zas.* e-print archive: astro-ph/ 9902266.

[43] *D. Fargion, B. Mele*. e-print archive: astro-ph/9902024.

[44] *M. Giller, W. Michalak.* In: Proceedings of International Conference «Relativistic Jets in AGNs», Krakow, May 27-30, 1997, Krakow, 1997, p.189.

[45] Benesh C. J., Horowitz C. J. e-print archive: astro-

ph/9708033 v1.
[46] *J.D. Salmonson, J.R. Wilson*. Astrophys. J., 1999, 517, 859.
[47] *V.A. Gusseinov*. Academic Open Internet Journal, 2001, 4, http://www.acadjournal.com/2001/v4/part4/p1.
[48] *S.J. Hardy, M.H. Thoma*. Phys. Rev. D, 2001, 63, 025014.
[49] *J.D. Salmonson, J.R. Wilson*. Astrophys. J., 2001, 561, 950.
[50] *V.S. Berezinsky*. Astrophys. and Space Sciences, 2007, 309, 453.
[51] *M. Giller*. Journal of Phys. G: Nucl. and Part. Phys., 2008, 35, 023201.
[52] *А.А. Соколов, И.М. Тернов*. Релятивистский электрон. М.: Наука, 1983, 304 с.
[53] *А.Д. Каминкер, Д.Г. Яковлев*. Теоретическая и математическая физика, 1981, 49, 248.
[54] *И.С. Градштейн, И.М. Рыжик*. Таблицы интегралов, сумм, рядов и произведений. М: Физматгиз, 1962, 1100 с. с илл.
[55] *Л.Б. Окунь*. Лептоны и кварки. М.: Наука, 1990, 346 с.

R. E. GASIMOVA

ANNIHILATION OF NEUTRINO-ANTINEUTRINO PAIRS INTO ELECTRON-POSITRON PAIRS IN MAGNETIZED MEDIUM AND POSITRON EXCESS ENCOUNTERED IN COSMIC RAYS

It is determined that when neutrinos move along the magnetic field direction and antineutrinos move against the magnetic field direction in the process of the neutrino-antineutrino annihilation into the electron-positron pairs in a magnetized medium, the first Landau level is the lowest level for the positrons where they can be produced and in this case the ground Landau level is the lowest level for the electrons where they can be produced. In this case the electrons produced on the ground Landau level stay in the magnetized medium or on its surface, but the positrons produced on the first Landau level leaving the magnetized medium are ejected into space and in consequence it leads to the positron excess in the cosmic rays. The obtained result enables to interpret the positron excess in cosmic rays registered by the PAMELA and AMS-02 experiments.

Р. Э. ГАСЫМОВА

АННИГИЛЯЦИЯ НЕЙТРИНО-АНТИНЕЙТРИННЫХ ПАР В ЭЛЕКТРОН-ПОЗИТРОННЫЕ ПАРЫ В ЗАМАГНИЧЕННОЙ СРЕДЕ И ИЗБЫТОК ПОЗИТРОНОВ В СОСТАВЕ КОСМИЧЕСКИХ ЛУЧЕЙ

Определено, что при движении нейтрино вдоль направления магнитного поля и антинейтрино против направления магнитного поля в процессах аннигиляции нейтрино-антинейтринных пар в электрон-позитронные пары, протекающих в сильно замагниченных космических объектах, первый уровень Ландау является наизшиим уровнем, на котором могут рождаться позитроны, и основной уровень Ландау является наинизшим уровнем, на котором могут рождаться электроны. В этом случае электроны, рождающиеся на основном уровне Ландау, остаются в замагниченной среде или на ее поверхности, а позитроны, рождающиеся на первом уровне Ландау, покидая замагниченную среду, выбрасываются в космос и, в результате, это приводит к избытку позитронов в составе космических лучей. Полученный результат позволяет объяснить избыток позитронов в составе космических лучей, зарегистрированный экспериментами PAMELA и AMS-02.

Qəbul olunma tarixi: 06.11.2015

QIZIL SULFİD $(Au_2S)_{22}$ NANOHİSSƏCİYİ VƏ ONUN $(Au_2S)_{22}$ +PP, $(Au_2S)_{22}$ +PVDF NANOKOMPOZİSİYALARININ MODELLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ TƏDQİQİ

MƏHƏMMƏDƏLİ Ə. RAMAZANOV, ARZUMAN Q. HƏSƏNOV, FAİQ H. PAŞAYEV
Bakı Dövlət Universiteti, Z. Xəlilov küç., 23, AZ1148
E-mail: hasanovarzuman@hotmail.com,

$(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyi və onun $(Au_2S)_{22}$ +PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozisiyalarının elektron quruluşu molekulyar orbitallar metodunun variantlarından biri olan Genişlənmiş Hükkel metodu ilə tədqiq olunmuşdur. Molekulyar orbitallar nanohissəciyin atomlarınıın valent atom orbitallarının xətti kombinasiyaları şəklində axtarılmışdır. Atom orbitalları olaraq Au atomlarının 6s-, $6p_x$-, $6p_y$-, $6p_z$-, $5d_{x^2-y^2}$, $5d_{xz}$ -, $5d_{yz}$, $5d_{x^2}$-, $5d_{xy}$ - və S, kükürd atomlarının isə 3s-, $3p_x$-, $3p_y$-, $3p_z$-, $3d_{z2}$-, $3d_{xz}$ -, $3d_{yz}$, $3d_{x^2-y^2}$, $3d_{xy}$ -, C və F atomlarının 2s-, $2p_x$-, $2p_y$-, $2p_z$ və H atomlarının – 1s atom orbitalından istifadə edilmişdir. Naməlum xətti kombinasiyanın əmsallarının qiymətləri molekulyar orbitallar metodunun tənlikləri həll olunmaqla tapılmışdır. Hesablamalar nəticəsində $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyin və onun $(Au_2S)_{22}$ +PP, $(Au_2S)_{22}$ +PVDF nanokompozisiyalarının orbital enerjiləri, ionlaşma potensialı, tam elektron enerjisinin qiymətləri və $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinə və onun $(Au_2S)_{22}$ +PP, $(Au_2S)_{22}$ +PVDF nano-kompozisiyalara daxi olan atomların exdffektiv yükləri hesablanmışdır. Hesablamaların nəticələri göstərir ki, $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyi və onun $(Au_2S)_{22}$ +PP, $(Au_2S)_{22}$ +PVDF nanokompozisiyaları yumşaq, elektrofil və stabil keçirici materiallardır.

Açar sözlər: Nanotexnologiya, kompüter modelləşdirmə, kvantmexaniki hesablama.
PACS: 81.07.-b, 07.05.Tp, 03.67.Lx.

NƏZƏRİ METODOLOGİYA

Qızıl sulfid Au_2S nanohissəcikləri öz xassələrinə görə geniş tətbiq sahələrinə malikdir [1]. Bu nanohissəcik rəngləyici maddələrin, elektron sxemlərinin və s. hazırlanmasında geniş istifadə oluna bilər. Buna görə də $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinin (şəkil 2) və onun$(Au_2S)_{22}$+ PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozisiyalarının (şəkil 3) elektron quruluşunun kvantmexaniki metodlarla öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məlumdur ki, nanohissəciklərin quruluşu və xassələri nanohissəcikdəki atomların sayı və ölçüsü ilə müəyyən olunur. Atomların sayını müəyyən etmək üçün isə müxtəlif üsullar mövcuddur. Au və S atomlarının kovalent radiuslarının qiymətlərini bilərək (r_{Au}=0,134nm, r_S=0,102nm) iki Au və bir S atomlarınının təqribi olaraq yerləşdiyi kürənin radiusunu şəkil 1-dən istifadə edərək təyin etmək olar. *ΔACD-də r=AC/2.*

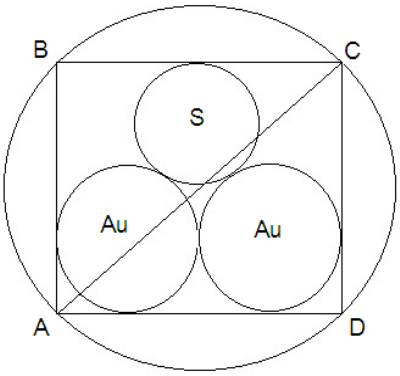

Şəkil 1. Au_2S hissəciyi

Bu düzbucaqlı üçbucaqdan $AC=\sqrt{AD^2+CD^2}$; $AD=4r_{Au}$ və $CD\approx 2(r_{Au}+r_S)$ götürmək olar. Beləliklə, AC=0,71419885nm. r=0,35709943nm alarıq. Nanohissəcikdəki atomların sayı təqribi olaraq $n=\left(\frac{R}{r}\right)^3$ düsturu ilə hesablana bilər. Burada R kürə formalı hesab olan $(Au_2S)_n$ nanohissəciyinin radiusu, r isə kürə formalı hesab olunan Au_2S-nin radiusudur. Adətən, $(Au_2S)_n$ nanohissəciyinin radiusu $R\approx 1-2nm$ tərtibində olur. $R=1nm$ olduqda, n=22 alınır. Onda, 66 atomdan ibarət $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinin nəzəri modelini qurmaq olar (şəkil 2).

$(Au_2S)_{22}$ +PP və $(Au_2S)_{22}$ + PVDF nanokompozisiyalarının nəzəri modelləri isə şəkil 3-də verilmişdir. Təqdim olunan işdə qızıl sulfid $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinin və onun $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozisiyalarının elektron quruluşu və xassələri Genişlənmiş Hükkel metodu ilə öyrənilmişdir [4, 5]. Məlumdur ki, Genişlənmiş Hükkel metodu molekulyar orbitallar (MO) metodunun sadə yarımempirik variantıdır. MO metodunda hesab olunur ki, molekulda hər bir elektron molekuldakı nüvələrin və digər elektronların yaratdığı müəyyən effektiv sahədə başqa elektronlardan asılı olmadan hərəkət edir. Molekulda elektronun halı molekulyar orbital adlanan birelektronlu dalğa funksiyası ilə təsvir olunur. Onlar çoxmərkəzli funksiyalardır. Belə ki, onların ifadəsinə elektronun müxtəlif atom nüvələrindən olan məsafələri daxil olur. Molekulyar orbitalların axtarılmasının müxtəlif variantları mövcuddur. Onlardan biri də U_i molekulyar orbitallarını molekula daxil olan atomların atom orbitallarının xətti kombinasiyası şəklində axtarılması metodudur (MO LCAO metodu [7, 8]:

$$U_i=\sum_{q=1}^{m}C_{qi}\chi_q \qquad (1)$$

burada C_{qi} - naməlum əmsallar, χ_q- isə bazis funksiyaları kimi seçilən atom orbitallarıdır. Molekulların elektron quruluşunun kvantmexaniki hesablamalarında, adətən, valent elektronların atom orbitallarını nəzərə almaqla kifayətlənirlər. $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinin molekulyar orbitallarını qurmaq üçün, qızıl və kükürd atomlarının hər birindən, 9 olmaqla, 66*9=594 atom orbitallarından istifadə olunmuşdur. Hesablamalar zamanı χ_q atom orbitalları olaraq Au atomlarından 6s-, $6p_x$-, $6p_y$-, $6p_z$-, $5d_z2$-, $5d_{xz}$ -, $5d_{yz}$, $5d_{x^2}$-, $5d_{xy}$ - və S atomlarından isə 3s-, $3p_x$-, $3p_y$-, $3p_z$-, $3d_z2$-, $3d_{xz}$ -, $3d_{yz}$, $3d_{x^2}$-, $3d_{xy}$ -, atom orbitallarından istifadə edilmişdir. (1) düsturu əsasında molekulyar orbital qurulmuşdur. Hər qızıl atomundan 11 və hər kükürd

131 H.Javid ave, AZ-1143, Baku
ANAS, G.M.Abdullayev Institute of Physics
E-mail: jophphysics@gmail.com

atomundan 6 elektron olmaqla, $44*11+22*6=616$ sayda valent elektronu ən aşağı enerjili 308 enerji səviyyəsini doldurur. C və F atomlarının hər birindən dörd (2s-, $2p_x$-, $2p_y$-, $2p_z$) və H atomlarından hər birindən bir (1s-) valent atom orbitalından istifadə olunmuşdur. $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinin və onun $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozisiyalarının tam enerjisini, ionlaşma potensialının qiymətlərini hesablamaq, mexaniki, elektrik, maqnit xassələrini və s. tədqiq etmək olar.

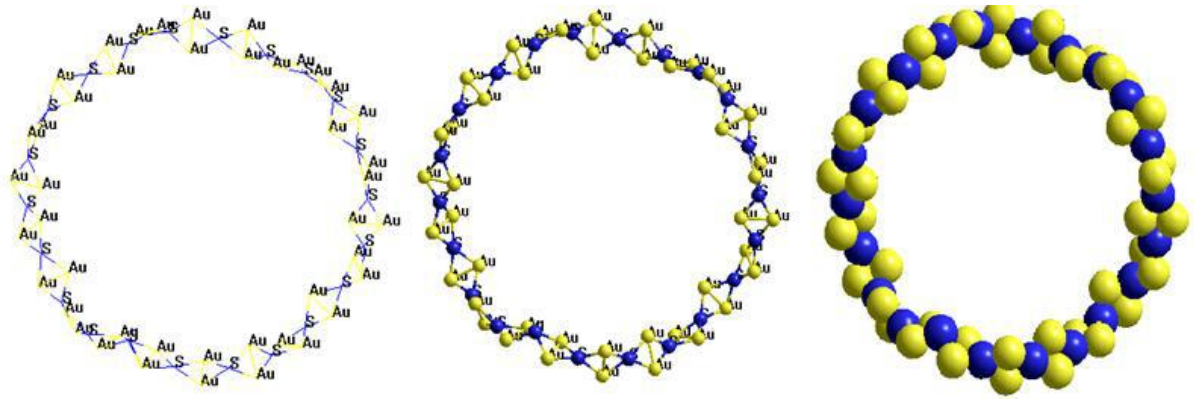

Şəkil 2. $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinin vizual modelləri

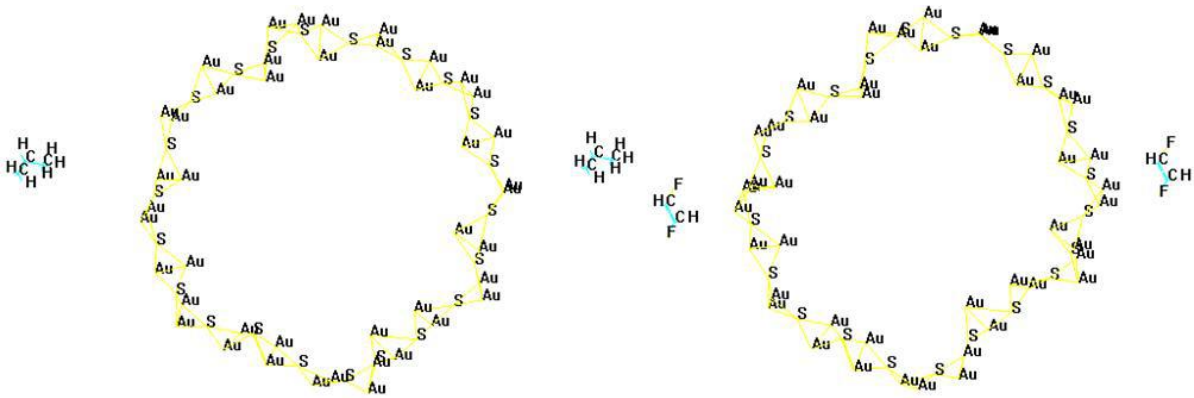

Şəkil 3. $(Au_2S)_{22}$ +PP və $(Au_2S)_{22}$ +PVDF nanokompozitlərinin vizual modelləri

$(Au_2S)_{22}$ NANOHİSSƏCİYİ ÜÇÜN HESABLAMALAR VƏ NƏTİCƏLƏRİN ANALİZİ

Hesablamalar nəticəsində $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyin orbital enerjiləri, ionlaşma potensialı, tam elektron enerjisinin qiymətləri və nanohissəciyinə daxil olan atomların effektiv yükləri və s. hesablanmışdır. $Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinin 616 elektronu ən aşağı enerji səviyyəsindən başlayaraq iki-iki səviyyələrdə yerləşdirilir. Elektronlar tərəfindən tutulmuş ən yuxarı molekulyar orbitalın enerjisi: $\varepsilon_{YTMO}=\varepsilon_{308}=$ -11.540509eV. Ən aşağı boş molekulyar orbitalın enerjisi: $\varepsilon_{ABMO}=\varepsilon_{309}=$-10.324232eV. Nanohissəciyin ionlaşma potensialı: I_p=- ε_{YTMO}=11.540509eV. Qadağan olunmuş zonanın qiyməti $E_g=\varepsilon_{ABMO}-\varepsilon_{YTMO}$=1.216277eV və elmi ədəbiyyatda isə E_g=1,8±0,2eV [1]. Bu isə $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinin keçirici material olduğunu göstərir. Möhkəmlik $\eta=\frac{1}{2}\left(\varepsilon_{ABMO}-\varepsilon_{YTMO}\right)$ və nanohissəciyinin şüalandıra biləcəyi fotonun dalğa uzunluğu $\lambda=\frac{c\cdot h}{\left(\varepsilon_{ABMO}-\varepsilon_{YTMO}\right)\times 1{,}6\times 10^{-19}}\times 10^{6}\,mkm$ düsturu ilə hesablana bilər. η=0.6081385a.v. və $\eta<1eV$ olduğundan $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyi yumşaq material hesab olunur. Ən aşağı boş molekulyar orbitalın enerjisi mənfi işarəli olduğuna görə $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyi elektrofildir. $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinin stabilliyi

$$\Delta E\left((Au_2S)_{22}\right)=E_{(Au_2S)_{22}}-22\cdot E_{Au_2}-11\cdot E_{S_2}-3^{*}E_{C_2}-6^{*}E_{H_2}$$

düsturu ilə hesablanır. $\Delta E\left((Au_2S)_{22}\right)>0$ olduqda, material qeyri stabil, $\Delta E\left((Au_2S)_{22}\right)<0$ olduqda, material stabil hesab olunur. $E_{(Au_2S)_{22}}$-$(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinin, E_{Au_2}-Au_2 və E_{S_2}-S_2 molekulunun tam enerjisidir. $E_{(Au_2S)_{22}}$=-344.4884046a.v., E_{Au_2}=-9.996839837a.v. və E_{S_2}=-7.156810571a.v. olduğundan, $\Delta E\left((Au_2S)_{22}\right)$=-45.83301192a.v. və $\Delta E<0$ olduğundan $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyi stabildir. $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyi-

nin şüalandıra biləcəyi fotonun dalğa uzunuğu λ=1,02207mkm-dir.

$(Au_2S)_{22}$ +PP NANOKOMPOZİTİ ÜÇÜN HESABLAMALAR VƏ NƏTİICƏLƏRİN ANALİZİ

$(Au_2S)_{22}$ +PP nanokompozitinin nəzəri modeli kimi iki C_3H_6 polimeri arasında yerləşdirilmiş $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinə baxılmışdır. Hər C atomundan 4, H atomunun bir valent elektronundan istifadə olunmuşdur. Nanokompozitin 652 sayda elektronu ən aşağı enerjili 326 enerji səviyyəsini doldurur. Hesablamalar nəticəsində $(Au_2S)_{22}$+PP nanokompozitinin orbital enerjiləri, ionlaşma potensialı, tam elektorn enerjisinin qiymətləri və nanokompozitə daxi olan atomların effektiv yükləri və s. hesablanmışdır. Elektronlar tərəfindən tutulmuş ən yuxarı molekulyar orbitalın enerjisi:

$$\varepsilon_{YTMO} = \varepsilon_{326} = 11.449077\text{eV}.$$

Ən aşağı boş molekulyar orbitalın enerjisi:

$$\varepsilon_{ABMO} = \varepsilon_{327} - 10.436444\text{eV}.$$

Nanokompozitin ionlaşma potensialı:

$$I_p = -\varepsilon_{YTMO} = 11.449077\text{eV}.$$

Qadağan olunmuş zonanın qiyməti:

$$\varepsilon_{ABMO} - \varepsilon_{YTMO} = 1.012633\text{eV}.$$

Bu isə $(Au_2S)_{22}$+PP nanokompozitinin keçirici material olduğunu göstərir. Möhkəmlik $\eta = \frac{1}{2}\left(\varepsilon_{ABMO} - \varepsilon_{YTMO}\right)$ düsturu ilə hesablana bilər. η = 0.5063165a.v. və $\eta < 1eV$ olduğundan, $(Au_2S)_{22}$+PP nanokompoziti yumşaq material hesab olunur. $\varepsilon_{ABMO}=\varepsilon_{327}$=-10.436444eV ən aşağı boş molekulyar orbitalın enerjisi mənfi işarəli olduğuna görə, $(Au_2S)_{22}$ +PP nanokompoziti elektrofildir. $(Au_2S)_{22}$ +PP nanokompozitinin stabilliyi

$$\Delta E\left(\left(Au_2S\right)_{22} + PP\right) = E_{(Au_2S)_{22}+PP} - 22\cdot E_{Au_2} - 11\cdot E_{S_2} - 3*E_{C_2} - 6*E_{H_2}$$

düsturu ilə hesablanır. $E_{(Au_2S)_{22}+PP}$ - $(Au_2S)_{22}$+PP nanokompozitinin, E_{Au_2} - Au_2-nin, E_{S_2} - S_2-nin, E_{C_2} - C_2-nin, E_{H_2} - H_2-nin tam enerjisidir.

$E_{(Au_2S)_{22}+PP}$ =-367.3541543a.v., E_{Au_2} =-9.996839837a.v. və E_{S_2} =-7.156810571a.v., E_{C_2} =-5.015905604a.v., E_{H_2} =-1.291132619a.v., onda $\Delta E\left(\left(Au_2S\right)_{22} + PP\right)$=-53.65104481a.v. < 0 olduğundan, $(Au_2S)_{22}$+PP nanokompoziti stabildir. $(Au_2S)_{22}$+PP nanokompozitinin şüalandıra biləcəyi fotonun dalğa uzunuğu λ=1,22762mkm-dir.

$(Au_2S)_{22}$+PVDF NANOKOMPOZİTİ ÜÇÜN HESABLAMALAR VƏ NƏTİICƏLƏRİN ANALİZİ

$(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozitinin nəzəri modeli kimi iki $C_2H_2F_2$ polimeri arasında yerləşdirilmiş $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyinə baxılmışdır. Hər F atomunun 7 valent elektronundan istifadə olunmuşdur. Nanokompozitin 664 sayda elektronu ən aşağı enerjili 332 enerji səviyyəsini doldurur. Hesablamalar nəticəsində$(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozitinin orbital enerjiləri, ionlaşma potensialı, tam elektron enerjisinin qiymətləri və nanokompozitə daxi olan atomların effektiv yükləri və s. tapılmışdır. Elektronlar tərəfindən tutulmuş ən yuxarı molekulyar orbitalın enerjisi: $\varepsilon_{YTMO}=\varepsilon_{332}$=-11.449075eV. Ən aşağı boş molekulyar orbitalın enerjisi: $\varepsilon_{ABMO} = \varepsilon_{333}$ = -10.43641eV. $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozitinin ionlaşma potensialının qiyməti: I_p= -ε_{YTMO} =11.449075eV. Qadağan olunmuş zonanın qiyməti: ε_{ABMO} - ε_{YTMO} = 1.012665eV. Bu isə $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozitinin keçirici material olduğunu göstərir. Möhkəmlik $\eta = \frac{1}{2}\left(\varepsilon_{ABMO} - \varepsilon_{YTMO}\right)$ düsturu ilə hesablana bilər. η=0.5063325a.v. $\eta < 1eV$ olduğundan $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompoziti yumşaq material hesab olunur. Ən aşağı boş molekulyar orbitalın enerjisi mənfi işarəli olduğuna görə $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompoziti elektrofildir. $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozitinin stabilliyi

$$\Delta E\left(\left(Au_2S\right)_{22} + PVDF\right) = E_{(Au_2S)_{22}+PVDF} - 22\cdot E_{Au_2} - 11\cdot E_{S_2} - 3*E_{C_2} - 6*E_{H_2} - 2E_{F_2}$$

düsturu ilə hesablanır. Burada $E_{(Au_2S)_{22}+PVDF}$ - $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozitinin, E_{Au_2} - Au_2-nin, E_{S_2} - S_2-nin, E_{C_2} - C_2-nin, E_{H_2} - H_2-nin və E_{F_2} - F_2-nin tam enerjisidir. $E_{(Au_2S)_{22}+PVDF}$ =-382.320567689a.v., E_{Au_2} = -9.996839837a.v. və E_{S_2} =-7.156810571a.v., E_{C_2} =-5.015905604a.v., E_{H_2} =-1.291132619a.v. və E_{F_2} =-12.57307174a.v., onda $\Delta E\left(\left(Au_2S\right)_{22} + PVDF\right)$=-45.90495506a.v.<0 olduğundan $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompoziti stabildir. $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozitinin şüalandıra biləcəyi fotonun dalğa uzunluğu λ=1,22758 mkm-dir

NƏTİCƏ

$(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyi və onun $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozisiyalarının elektron quruluşu Genişlənmiş Hükkel metodu ilə öyrənilmişdir. Nanohissəciyin və onun $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozisiyalarının orbital enerjiləri, ionlaşma potensialı, tam elektron enerjisinin qiymətləri, nanohissəciyə və onun $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozisiyalarına daxil olan atomların effektiv yükləri hesablanmışdır. Hesablamaların nəticələri göstərir ki, $(Au_2S)_{22}$ nanohissə-

ciyi və onun $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozisiyaları yumşaq, elektrofil və stabil yarım keçirici materiallardır. Bu materiallar müxtəlif elektron sxemlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Cədvəl 1.

Alınmış nəticələr

N	Nano obyekt	Tam enerji E(a.v.)	Stabillik parametri ΔE(a.v.)	İonlaşma potensialı I_p(eV)	Qadağan olunmuş zonanın qiyməti E_g (eV)	Möhkəmlik parametri η(eV)	Şüalanan fotonun dalğa uzunuğu λ (mkm)
1	$(Au_2S)_{22}$	-344.488405	-45.833012	11.540509	1.216277	0.6081385	1,02207
2	$(Au_2S)_{22}$+PP	-367.354154	-53.651045	11.449077	1.012633	0.5063165	1,22762
3	$(Au_2S)_{22}$+PVDF	-382.320568	-45.904955	11.449075	1.012665	0.5063325	1,22758

[1] *Todd Morris, Hollie Copeland and Greg Szulczewski.* Langmuir, 2002, 18 (2), pp. 535-539.

[2] *M.Ə. Ramazanov, A.A.Şirinzadə, A.Q. Həsənov, F.H. Paşayev, N.F.Kazımov.* AMAKA-nın xəbərləri, Cild 18№ 1(18), s.59-65, Bakı 2015.

[3] *M.A. Ramazanov, F.G. Pashaev, A.G. Gasanov, A. Maharramov, A.T. Mahmood.* Chalcogenide Letters, 2014, v 11(7), 359.

[4] *A.S. Feodrov, P.B. Sorokin and etc.* Modeling of the properties of the electronic structure of some carbon and non-carbon nanoclusters and their interaction with light elements. Novosibirsk, 2006.

[5] *G.A. Shembelov and etc.* Quantum chemical methods of calculation of molecules, M., Chemstry, 1980.

[6] *V.I. Minkin, B.Y. Simkin, R.M. Minyaev.* Theory of structure of molecule. Rostov at Don, Feniks, 2010.

[7] *A.M. Magerramov, R.A. Alieva, F.G. Pashaev, A.G. Gasanov and et. al.* Journal of Dyes and Pigments, V 85, Issues 1-2, 1, 2010.

[8] *R.A. Alieva, F.G. Pashaev, A.G. Gasanov, K.T. Mahmudov.* Russian Journal of Inorganic Chemistry, 2009, vol. 54, No. 9, pp. 1407-1411.

Mahammadali A. Ramazanov, Arzuman G. Gasanov, Faiq H. Pashayev

MODELLING AND INVESTIGATION OF SULFOR GOLD $(Au_2S)_{22}$NANOPARTICLES AND ITS $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF NANOCOMPOSITIONS

The electronic structure of the $(Au_2S)_{22}$ nanoparticles and its $(Au_2S)_{22}$ +PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanocompositions were investigated by semiempirical Generalized Hukkel method. This method is a variant of the molecular orbitals method. Molecular orbitals are represented as a linear combination of valence atomic orbitals of the atoms of the nanoparticle. As the atomic orbitals used 6s-, $6p_x$-, $6p_y$-, $6p_z$-, $5d_z2$-, $5d_{xz}$ -, $5d_{yz}$, $5d_x^2$-$_y^2$, $5d_{xy}$ - of gold atoms and 3s-, $3p_x$-, $3p_y$-, $3p_z$-, $3d_z2$-, $3d_{xz}$ -, $3d_{yz}$, $3d_x2$-$_y^2$, $3d_{xy}$ of sulfor atoms, 2s-, $2p_x$-, $2p_y$-, $2p_z$ atomic orbitals of C and F atoms, 1s atomic orbitals of H atoms. The numerical values of the unknown coefficients of the linear combination are found by solution of equations of molecular orbitals method. The orbital energies, potential ionization, the total electronic energy and effective charge of atoms of $(Au_2S)_{22}$ nanoparticles and its $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$ +PVDF nanocompositions were calculated. The calculation results show that the $(Au_2S)_{22}$ nanoparticle and its $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanocompositions are soft, electrophile and stable conductive materials.

Махаммадали А. Рамазанов, Арзуман Г. Гасанов, Фаиг Г. Пашаев

МОДЕЛИРОВАНИЕ И ИСЛЕДОВАНИЕ НАНОЧАСТИЦ СУЛЬФИДА ЗОЛОТА $(Au_2S)_{22}$ И ЕГО $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF НАНОКОМПОЗИЦИЙ

Исследовано электронное строение наночастицы $(Au_2S)_{22}$ и его $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF нанокомпозиций расширенным полуэмпирическим методом Хюккеля являющимся одним из вариантов метода молекулярных орбиталей. Молекулярные орбитали представлены в виде линейной комбинации валентных атомных орбиталей атомов наночастицы. В качестве атомных орбиталей использованы 6s-, $6p_x$-, $6p_y$-, $6p_z$-, $5d_z2$-, $5d_{xz}$ -, $5d_{yz}$, $5d_x^2$-$_y^2$, $5d_{xy}$ орбитали атомов золота, 3s-, $3p_x$-, $3p_y$-, $3p_z$-, $3d_z2$-, $3d_{xz}$ -, $3d_{yz}$, $3d_x^2$-$_y^2$, $3d_{xy}$ атомов сульфида, 2s-, $2p_x$-, $2p_y$-, $2p_z$ атомов C и F и və 1s атомов H. Численные значения неизвестных коэффициентов линейной комбинации найдены решением уравнений метода молекулярных орбиталей. В результате расчетов вычислены орбитальные энергии, потенциал ионизации, полная электронная энергия и эффективные заряды атомов наночастицы $(Au_2S)_{22}$ и ее $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF нанокомпозиций. Результаты расчетов показывают, что наночастицы $(Au_2S)_{22}$ и ее $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF нанокомпозиций являются мягкими, электрофильными и устойчивыми проводящими материалами.

Qəbul olunma tarixi: 12.11.2015

KVAZİ-BİR ÖLÇÜLÜ İFRATKEÇİRİCİLƏRDƏ MAJORANA FERMİONLARININ YARANMA ŞƏRTLƏRİ

Ə.P. NƏHMƏDOV, S.O. MƏMMƏDOVA, O.Z. ƏLƏKBƏROV
AMEA-nın H.M.Abdullayev adına Fizika İnstitutu, Bakı, Az 1143, H.Cavid 131
e-mail: Enver.Nakhmedov@physik.uni-wuerzburg.de

Məqalədə göstərilmişdir ki, zamanın geri dönməsinə görə invariant olan topoloji ifratkeçiricilər kvazi bir ölçülü sistemlərdə reallaşa bilər. Bu sistemlər yüksək təzyiq altında seolit və asbestos kimi dielektriklərdə periodik olaraq yerləşən boşluqlara ifratkeçirici maddənin doldurulması yolu ilə hazırlanır. Topoloji ifratkeçirici faza güclü spin-orbit qarşılıqlı təsirinə malik sistemlərdə ifratkeçirici naqillər boyunca *s*- və naqil arasında *d*-simmetriyalı cütlərinin yarandığı halda meydana çıxır. Kramer cütləri Majorana sərhəd şərtlərində hər bir naqilin uclarında yaranır. Zamanın geri dönməsinə görə invariant olan topoloji ifratkeçirici Z_2 invariant ilə DIII simmetriya sinfinə aiddir.

Açar sözlər: ifratkeçiricilik, spin-orbit qarşılıqlı təsiri, Majorana fermionları
PACS: 74.78.-w, 71.10.Pm, 71.70.Ej, 74.50.+r

GİRİŞ

Son vaxtlar topoloji izolyator və ifratkeçiricilər [1] haqqında nəzəri və eksperimental araşdırmalar böyük maraq doğurmuşdur. Topoloji izolyator və ifratkeçiricilərin qadağan olunmuş zonası üçün Hamiltonian on topoloji simmetriya sinfi [2, 3] ilə təsnif olunur, bunların hər biri topoloji invariant ilə xarakterizə olunur. Zamanın geri dönməsinə görə invariant topoloji ifratkeçiricilər, Boqolyubov de Gennes (BdG) Hamiltonianın nəzəri təsnifatına əsasən, tamamilə fərqli DIII simmetriya sinfini təşkil edir. Topoloji ifratkeçirici çox böyük qadağan olunmuş zonaya və keçirici Andreev səviyyələrinə malikdir. Sistemin zərrəcik-deşik simmetriyasına mailk olduğuna görə, sıfır enerjili keçirici səviyyə topoloji ifratkeçiricilərdə Majorana fermionları ilə ifadə olunur, Abel olmayan statistikasını ödəyir, və bu da dayanıqlı topoloji kvant komputerlərinin reallaşması üçün faydalıdır. Əsas məqsədlərdən biri də, topoloji ifratkeçiricilərin xassələrini dəstəkləyən real materialı tapmaqdan ibarətdir.

Son işlərdə [5, 6] $\nu=1$ qiymətini alan Z_2 invariantlı zamanın geri dönməsinə görə invariant topoloji ifratkeçirici (DIII sinfi) təklif edilmişdir. Bu ifratkeçiricilər özlüyündə və ya qonşuluq effektinə əsasən ifratkeçirici hala keçən *p*- dalğa simmetriyalı, spin-triplet və ya *d*-dalğa simmetriyalı və *s* ± dalğa spin-singlet cütləşməli sistemlər üçün reallaşır. Bu işdə biz göstəririk ki, zamanın geri dönməsinə görə invariant topoloji ifratkeçiricilər naqil daxili *s*-simmetriyalı və naqillərarası *d*- simmetriyalı Kuper cütləri olan kvazi-bir-ölçülü sistemlərdə reallaşa bilər. Oxşar strukturlar [7,8] 30 *kbar*-a qədər yüksək təzyiqdə seolit və asbestos (şəkil1a) kimi dielektriklərin atomlararası boşluqlarına ifratkeçirici maddənin doldurulması yolu ilə hazırlanır. Seolit kristalında *5-10Å* diametrli və asbestos *20-30Å* dan 100-150*Å* qədər diametrli requlyar boşluqlar müxtəlif bir-, iki-, üç- ölçüdə periodik qəfəsləri kimi formalaşır. Bu strukturların kritik temperaturu T_c eyni maddələrin həcmli ifratkeçiricilərin kritik temperaturundan 2-5 dəfə daha yüksək olur [7]. Tel ətrafında yüksək deformasiya, strukturda spin-orbit qarşılıqlı təsirinin yüksək olmasını təmin edir. Kritik temperaturun artması naqillər arasında dielektrik matrisin polyarizasiyası hesabına naqil arasında əlavə Kuper cütlərinin meydana çıxması nəticəsində ola bilər.

ZAMANIN GERİ DÖNMƏSİNƏ GÖRƏ İNVARİANT TOPOLOJİ İFRATKEÇİRİCİ

(x,y) müstəvisində *x*-istiqamətində yerləşən eyniməsafəli ifratkeçirici naqillər impuls fəzasındakı Hamiltonianı, naqilin daxilində *s*- və naqillər arasında *d*-simmetriyalı cütləri (şəkil 1b) olduğu halda, spin-orbit qarşılıqlı təsirinin iştirakı ilə asağıdakı şəkildə təsvir olunur

$$\hat{H} = \int_{-\pi}^{\pi}\int_{-\pi}^{\pi} \frac{dk_x dk_y}{(2\pi)^2} \psi_k^+ H \psi_k$$

Geniş Nambu spinor bazis

$$\psi_k^+ = (\psi_{k,\uparrow}^+, \psi_{k,\downarrow}^+, \psi_{-k,\downarrow}, -\psi_{-k,\uparrow})$$

$$H = \xi_k \tau_z + 2(\alpha \sin k_x - \bar{\beta} \sin k_y)\tau_z\sigma_y + 2(\beta \sin k_x - \bar{\alpha} \sin k_y)\tau_z\sigma_x + \Delta(k_y)\tau_x \qquad (1)$$

Burada $\xi_k = -2t_{//} \cos k_x - 2t_{\perp} \cos k_y - \mu$ bir naqildə enerji dispersiyasıdır, $t_{//}(t_{\perp})$ və μ uzununa (eninə) tunel inteqral və Fermi enerjisidir, $\alpha(\beta)$ və $\bar{\alpha}(\bar{\beta})$ Raşba (Dresselhaus) spin-orbit sabitlərinin uzununa və eninə komponentləridir. Δ_0 və Δ_1 naqilin daxilində *s*- və naqillər arsında *d*-dalğa nizam paramterlərin mövcüdluğundan, impuls fəzasında effektiv nizam parametri $\Delta(k_y)=\Delta_0+2\Delta_1 \cos k_y$ ifadəsi ilə göstərilir, burada Δ_0 və Δ_1 nizam parametrlərini real parametrlər kimi seçirik. Pauli matrisləri σ_i və τ_i uyğun olaraq spin- və zərrəcik-deşik fəzasında təsir edir. Qəbul edirik ki, struktur güclü anizotropikdir və $t_{\perp} << t_{//}$ şərtini ödəyir. Fermi səthi bu şərtlər altında açıq olur, iki dalğavari xətlərdən ibarətdir. Qeyd edək ki, $t_{\perp} < k_B T_{c0} << t_{//}$ şərti orta sahə nəzəriyyəsində qiymətləndirilir, burada T_{c0} ifratkeçirici fazanın kri-

tik tempereturudur. Zamanın geri dönməsinə görə simmetriya və zərrəcik-deşik simmetriyası topolji ifratkeçiricilərdə saxlanılır. H Hamiltonian $\Theta H_0(k)=H_0(-k)\Theta$ münasibəti zamanın geri dönməsinə görə invariant operatorla $\Theta=i\sigma_y K$ ödəyir, K anti-unitar kompleks qoşma operatordur.

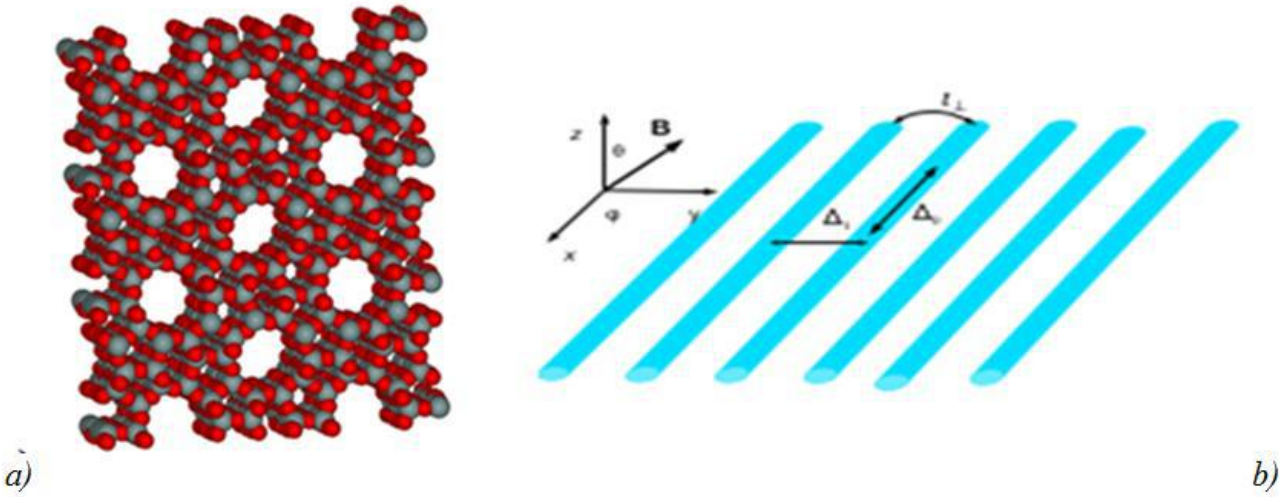

Şəkil 1. (a) periodik kanallara malik məsaməli seolitin strukturu və (b) səthdə kvazi-bir ölçülü ifratkeçirici naqil üçün uyğun model

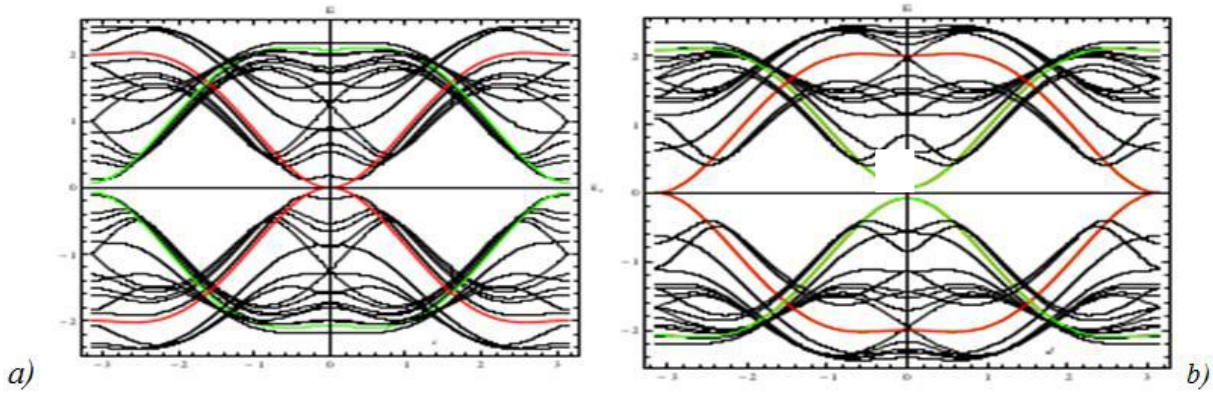

Şəkil 2. Kvazi-bir ölçülü ifratkeçiricilərin enerji spektri trivial olmayan topoloji fazada (ν=1) k_x funksiyası kimi Δ_0 >0 (a) olduqda, sıfır enerji halı (qırmızı əyrilərlə) Brillüen zonasının mərkəzində və Δ_0 <0 (b) olduqda, sıfır enerji halı (qırmızı əyrilərlə) Brillüen zonasının sərhədlərində. $2t_{II}=1$ zonanın eni vahid seçilir. İki haldan biz $|\Delta_0| = 0.5\cdot 2t_{II}$ seçirik, $t_\perp = 0.2\cdot 2t_{II}$ və $\alpha=0.6\cdot 2t_{II}$.

Zərrəcik-deşik simmetriyası BdG Hamiltonianın daxili strukturundan alınır, hansı ki, $\Xi=\tau_y\sigma_y K$ zərrəcik-deşik operatoru ilə $\Xi H_0=-H_0\Xi$ anti-komutasiya münasibətini ödəyir, $\Xi^2=-1$ ödəndikdə. Zamanın geri dönməsinə görə simmetriya və zərrəcik-deşik simmetriyanın varlığından unitar xiral operator $\Pi=-i\Theta\cdot\Xi=\tau_y\sigma_0$ ilə xiral simmetriya $\Pi H(k)=-H(-k)\Pi$ alınır.

$\det|E_0-H_0|=0$-dan alınmış enerji spektri,

$$E_0=s\sqrt{(\xi_k^2\pm\varepsilon_s)^2+\left|\Delta_{eff}(k_y)\right|^2} \qquad (2)$$

Burada $s=\pm$ və

$$\varepsilon_s=\sqrt{(\sin^2 k_x+\sin^2 k_y)(\alpha^2+\beta^2)-4\alpha\beta\sin k_x\sin k_y}$$

(biz sadəlik üçün $\alpha=\overline{\alpha}$ və $\beta=\overline{\beta}$ götürmüşük).Əgər $|\Delta_0|<2\Delta_1$ k_y boyunca $k_y=0$-dan $k_y=\pi$- qədər hərəkət edərsə, $\Delta(k_y)=\Delta_0+2\Delta_1\cos k_y$ düyün nöqtələrində işarəsini dəyişir, $\cos k_y=\mp\frac{\Delta_0}{2\Delta_1}$.Əgər nizamlı mənfi parametrlərin cütləri [3] ilə tək sayda Fermi səthi varsa, trivial olmayan zamanın geri dönməsinə görə invariant ifratkeçirici $\nu=1$ ilə reallaşır. Düyün nöqtələrində

$$E_{0N}=s[2t_{//}\cos k_x+\mu-t_\perp\frac{\Delta_0}{2\Delta_1}\pm\varepsilon_{SN}(k_x,k_{yN})]$$

Burada $\delta = \sqrt{1 - \frac{\Delta_0^2}{4\Delta_1^2}}$ və $\varepsilon_{SN}(k_x, k_{yN})$ spin-orbit qarşılıqlı təsirin E_{SN} enerjisinin düyün nöqtələrində

$$k_{yN} = \arccos(-\frac{\Delta_0}{2\Delta_1})$$ qiymətidir,

$$\varepsilon_{SN}(k_x, k_{yN}) = 2\sqrt{(\sin^2 k_x + \delta^2)(\alpha^2 + \beta^2) - 4\alpha\beta\delta \sin k_x}\ .$$

$\varepsilon_{SN}(k_x, k_{yN})$ maksimum ε_{SN}^{max} və minimum ε_{SN}^{min} qiymətləri arasında dəyişir. Düyün nöqtələri bir tərəfdən başqa tərəfə keçdikdə nizamlı parametrlərin işarəsi dəyişir. Digər tərəfdən spin-orbit qarşılıqlı təsiri Fermi səthini parçalayır. Parçalanmış Fermi səthi düyün nöqtələri ətrafında bir-birindən $\varepsilon_{SN}(k_x, k_{yN})$ enerji intervalında yerləşirlər. Kinetik enerjinin (E_{0N} -də ilk üç hədd) maksimum qiyməti spin-orbit qarşılıqlı təsiri vasitəsi ilə parçalanır. Parçalanmış enerjinin $E_{SN}(k_x, k_{yN}, \alpha, \beta)$,

$\left|2t_{//} + \mu - t_{\perp}\Delta_0 / \Delta_1\right| < \varepsilon_{SN}^{min}(k_{x0}, \alpha, \beta)$ minimum qiymətindən kiçik olduqda, trivial olmayan zamanın geri dönməsinə görə invariant olan $\nu = 1$ ilə topoloji faza reallaşa bilər.

$\left|2t_{//} + \mu - t_{\perp}\Delta_0 / \Delta_1\right| > \varepsilon_{SN}^{\max}(k_{x0}, \alpha, \beta)$ olduqda ifratkeçirici tamamilə qadağan olunmuşdur. BdG kvazi-zərrəciklərin enerji spektrinin hesablanması $\beta=0$ üçün sadələşir, hansı ki, $\varepsilon_{SN}^{min}(k_{x0}, \alpha, \beta) = 2\alpha\delta$ və $\varepsilon_{SN}^{\max}(k_{x0}, \alpha, \beta) = 2\alpha\sqrt{1+\delta^2}$ -dir. Sıfırıncı enerjinin səth halları ilə topoloji ifratkeçiricinin zona quruluşu Şəkil 2a,b-də verilib. $\Delta_0 < 0$ olduqda, Majorana səth halları şəkil 2a-da göstərildiyi kimi qırmızı əyrilərlə $k_x = 0$ nöqtəsində yaranır. $\Delta_0 > 0$ olduqda, sıfır enerji halı Brillüen zonanın sərhədlərinə $k_x = \pm\pi$ keçir (şəkil 2b). Sıfır enerji halının cütü hər bir uc nöqtəsində localizə olunmasına baxmayaraq, zamanın geri dönməsinə görə simmetriya onların hibridləşməsinin və sonlu enerji ilə parçalanmasının qarşısını alır.

NƏTİCƏ

Bu məqalədə biz müzakirə edirik ki, zamanın geri dönməsinə görə invariant ifratkeçirici faza dielektrik matrisdə [7–9] nizamlı, zəif-əlaqəli ifratkeçirici naqillərdən ibarət yeni materiallarda reallaşa bilər. Bu strukturlar yüksək təzyiq altında hazırlandığı üçün, burada spin-orbit qarşılıqlı təsirinin yüksək olacağı gözlənilir. Eksperimentdə müşahidə olunan kritik temperaturun artmasına əsasən deyə bilərik ki, paralel naqil daxilindəki *s*-simmetriyalı cütləşmədən əlavə naqillər arasında *d*-simmetriyalı cütləşmələr də meydana çıxır. Düyün nöqtəsinin bir tərəfindən digər tərəfinə keçdiyi zaman iki Fermi səthindəki cütləşmə parametrləri işarəsini dəyişir. Qeyd edək ki, strukturun trivial olmayan topoloji ifratkeçirici fazaya keçməsi üçün bu şərt yetərlidir. Zamanın geri dönməsinə görə invariant olan topoloji ifratkeçirici DIII simmetriya sinfinə aiddir və Z_2 topoloji invariant DIII ilə təsnif edilir.

[1] *M. Z. Hasan and C. L. Kane*. Rev. Mod. Phys. 82, 30453067, 2010.

[2] *A.P. Schnyder, S. Ryu, A. Furusaki, and A. W. W. Ludwig*. Phys. Rev. B 78, 195125, 2008.

[3] *X. L. Qi, T. L. Hughes, and S. C. Zhang*. Phys. Rev. B 81, 134508, 2010.

[4] *C. Nayak, S. H. Simon, A. Stern, M. Freedman, and S. Das Sarma*. Rev. Mod. Phys. 80, 1083, 2008.

[5] *F. Zhang, C. L. Kane, and E. J. Mele*. Phys. Rev. Lett. 111, 056402, 2013.

[6] *C. L. M. Wong and K. T. Law*. Phys. Rev. B 86, 184516, 2012.

[7] *V. N. Bogomolov*, Fiz. Tverd. Tela (Leningrad) 13, 815, 1971; ibid 15, 1312, 1973, [Sov.Phys. Solid State 13, 672, 1971; ibid 15, 894,1973.

[8] *V. N. Bogomolov and Yu. A. Kumzerov*, Pis'ma v Zh. Eksp. Teor. Fiz. 21, 434, 1975, JETP Lett. 21, 198, 1975.

[9] *V. N. Bogomolov*. Sov. Phys. Usp. 21, 77 (1978)[Usp. Fiz. Nauk 124, 171, 1978.

E. Nakhmedov, S. Mammadova, O. Alekperov

CREATION CONDITIONS OF MAJORANA FERMIONS IN QUASI-ONE-DIMENSIONAL SUPERCONDUCTOR

We show that a time-reversal invariant topological superconductivity can be realized in a quasi-one dimensional structure, which is fabricated by filling the superconducting materials into the periodic channel of dielectric matrices like zeolite and asbestos under high pressure. The topological superconducting phase sets up in the presence of large spin-orbit interactions when intra-wire s-wave and inter-wire d-wave pairings take place. Kramers pairs of Majorana bound states emerge at the edges of each wire. The time-reversal topological superconductor belongs to DIII class of symmetry with a Z_2 invariant.

Э. Нахмедов, С. Мамедова, О. Алекперов

УСЛОВИЯ СОЗДАНИЯ МАЙОРАНОВСКИХ ФЕРМИОНОВ В КВАЗИОДНОМЕРНЫХ СВЕРХПРОВОДНИКАХ

Мы показываем, что топологическая сверхпроводимость, которая остается инвариантной при инверсии времени, может быть реализована в квази-одномерных системах, изготовленных с помощью внедрения сверхпроводящих материалов под высоким давлением в пустые периодические каналы диэлектриков, таких как цеолит и асбест. Топологическая фаза сверхпроводника устанавливается в присутствии сильного спин-орбитального взаимодействия когда Куперовские спаривания появляются как вдоль проволоки с s- симметрией так и между соседними проволоками с d-симметрией. Пары Крамерса Майорановских состояний возникают в концах каждой проволоки. Инвариантные при инверсии времени топологические сверхпроводники относятся к DIII классу симметрии с инвариантом Z_2.

Qəbul olunma tarixi: 18.11.2015

$Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ FERRİTLƏRİNİN RAMAN SPEKTRLƏRİ

Ş.N. ƏLİYEVA, A.M. KƏRİMOVA, S.S. BABAYEV, E.K. HÜSEYNOV, T.R. MEHDİYEV

AMEA-nın H.M.Abdullayev adına Fizika İnstitutu, Bakı, Az 1143, H.Cavid 131

$Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ mikrotozlarının və nazik təbəqələrinin Raman səpilmə spektrlərinin dolayı mübadilə proseslərində elektronların hərəkəti nəticəsində yaranan və maqnit altqəfəsləri ilə şərtlənən spektral xətlər qruplarından ibarət olması göstərilmişdir.

Leykosapfir altlıqlı və qalınlığı 20 nm olan $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ nazik təbəqələrinin Nd:YAG lazeri ilə (həyəcanlanma dalğa uzunluğu 532 nm-dir) həyacanlandırma zamanı 26,4THz tezlikli şüalanmanın generasiyası aşkar edilmişdir.Məqalədə nəticələrimizin interpretasiyası verilib.

Açar sözlər: Raman səpilmə spektrləri, simmetriya nəzəriyyəsi, maqnit altqəfəsi, Neel nəzəriyyəsi.
PACS: 78.30-j; 78.35+C; 33.20Fb.

1. GİRİŞ

Kristal və qeyri-kristal materialların fonon altsistemləri haqqında informasiya, adətən, infraqırmızı və Raman spektrlərinin tədqiqlərindən əldə edilir. Bu tədqiqatların spektral diapazonunun genişlənməsi, hər şeydən öncə, nanoquruluşlu materiallar texnologiyasının (nanotozlar, liflər, nazik təbəqələr) sürətli inkişafı ilə bağlıdır. Bu amillər dəmirittrium qranat monokristallarında təbiəti spin dalğasının həyəcənlanması ilə bağlı olan həddsiz dar ferromaqnit rezonans xətlərinin aşkar olunması ilə ifratyüksək tezlikli nanoelektronikanın yaranması və inkişafını stimullaşdırmışdır. Spin dalğasının uzunluğu mübadilə qarşılıqlı təsirinin radiusu ilə müqayisə olunduğundan, informasiya siqnallarının qəbulu-ötürülməsi və işlənməsi üçün mikrominiatür İYT və terahers qurğularının layihələndirilməsi üçün əlverişli imkan yarandı. Nazik (Ni-Fe) permaloy təbəqəsinin tədqiqindən müəyyən olundu ki, mübadilə spin dalğalarının rezonans halları mövcuddur. Bu rezonans halları hətta İYT sahədə də həyəcanlana bilər, belə ki, onların əsas həyəcanlanma şərti, ferrit təbəqələrində spinlərin səthdə "bərkiməsi"dir. $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ nazik təbəqələrinin tədqiqinin nəticələri spinlərin səthi «bərkiməsi»nin ferrit təbəqəsinin səth layında lokallaşan maqnit qeyri-bircinsliyi ilə bağlı olmasını fərz etməyə imkan verir. Bu layın qalınlığı mübadilə spin dalğasının uzunluğu ilə müqayisə olunduğundan, həmin lay məxsusi rezonans xassələrinə malikdir. Bu fərziyyə həmçinin $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərinin analoqu olan maqnetit üçün verilmiş fiziki modelə görə də əsaslandırılır [1]. Bu modelin əsasında maqnetitdə iki altsistemin olması ideyası dayanır. Bu altsistemlərdən biri, (Fe^{2+} və Fe^{3+}) kationları ilə, digəri isə $Fe^{2+} \rightleftarrows Fe^{3+}$ kationlararası sıçrayışlı *3d*-elektronları ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, sıçrayışlı *3d* elektronları "struktur-elektron keçidi" modeli ilə izah olunmayan maqnit düzülüşə səbəb olur. Bu halda maqnetitdə elektronların kiçik yürüklüyünün təyininə, kationlararası güclü elektrokstatik qarşılıqlı əlaqə və Vonsovsk *s-d* mübadilə qarşlıqlı təsiri daxildir. Bu qarşılıqlı təsir müsbət *s-d* mübadiləsi zamanı maqnitpolyar halları, mənfi *s-d* mübadiləsi zamanı isə yalnız elektronların keçiriciliyinin lokallaşması deyil, həmçinin keçirici elektronların spinlərinin bu momentə nısbətən antiparalel istiqamətlənməsi nəticəsində atomların maqnit momentlərinin qismən ekranlaşmasını nəzərə alır. Maqnetitin elektrik və maqnit müqavimətinin təcrübi tədqiqi təsdiq etdi ki, *s-d*-mübadilə qarşılıqlı təsiri elektronların effektiv kütləsinin artırılmasına və beləliklə onların nəinki Küri nöqtəsinin yaxınlığında, hətta uzaq nöqtələrdə də kationlar üzərində lokallaşmasına səbəb olmalıdır. Qeyd edək ki, hətta maqnit sahəsi olmadıqda belə, ferromaqnit təbəqəni femtosaniyə lazer impulsu ilə Küri temperaturundan yuxarı temperatura qədər qızdırmaqla, Fe^{2+} və Fe^{3+} kationlararası mübadilə enerjisini dəyişmək və uyğun olaraq, elektronları delokallaşdırmaq olar. Belə ki, təbəqənin maqnitlənmə prosesinin *xarakterik* müddəti THs diapazonuna uyğundur.

Bu məqaləmizdə $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ mikrotozlarının və nazik təbəqələrinin Raman səpilmə spektrlərinin tədqiqinin nəticələri göstərilmişdir.

2. $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ MİKROTOZLARI VƏ NAZİK TƏBƏQƏLƏRİNİN SİNTEZİ

$Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ (x=0;0.25;0.4;0.5;0.6;0.75;1.0) tərkibli mikrotozların sintezi və 960°C temperaturunda termik emalı yüksək temperatur texnologiyasına [2,3,13] uyğun olaraq aparılmışdır. Alınmış nümunələrin keyfiyyətinə rentgen difraktoqrammaları vasitəsi ilə nəzarət edilmişdir.

20nm qalınlıqlı $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ nazik təbəqələri leykosapfir altlıqlar üzərinə [3,13] işlərində göstərilən texnologiyaya uyğun sintez olunmuşdur. Leykosapfir altlıqların qalınlığı 2 mm, diametri isə 12 mm-dir. Alınmış $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ (x=0.25,0.4,0.5,0.6,0.75) təbəqələrin səthinin keyfiyyəti (3D Confokal Laser Raman Microspectroscopy System Nanofinder®30) və AIST-NT (Tokyo Instruments, Japan) ölçü başlıqlı SmartSPM™ atom qüvvə mikroskoplarında tədqiq olunmuşdur.

x=0;0,25;0,4;0,5;0,6;0,75;1,0 tərkibli $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərin toz və nazik təbəqələri 3DLaser Raman Microspectroscopy System Nanofinder®30 Raman spektrometrində (Tokyo Instruments, Japan) tədqiq olunmuşdur. Həyacanlanma mənbəyi kimi YAGNd (λ=532nm) lazerindən istifadə edilmişdir (şüalanma gücü 0,1-10mW arasında dəyişir, spektral ayırdetmə 0,5см$^{-1}$-dir).

Şəkil 1-də Leykosapfir altlığın lüminessensiya və Raman səpilmə spektrləri verilmişdir. Lüminessensiya spektrində xromun məlum λ_1=694,3nm və λ_2= 692,8 nm dubletinin maksimumlarına uyğun iki ensiz xətt müşahidə olunmuşdur. 12*Å* tərtibli xətlərin eninin kiçik olması lüminessensiyaya səbəb olan xrom ionlarının qəfəsində yüksək nizamlı düzülüşü göstərir.

131 H.Javid ave, AZ-1143, Baku
ANAS, G.M.Abdullayev Institute of Physics
E-mail: jophphysics@gmail.com

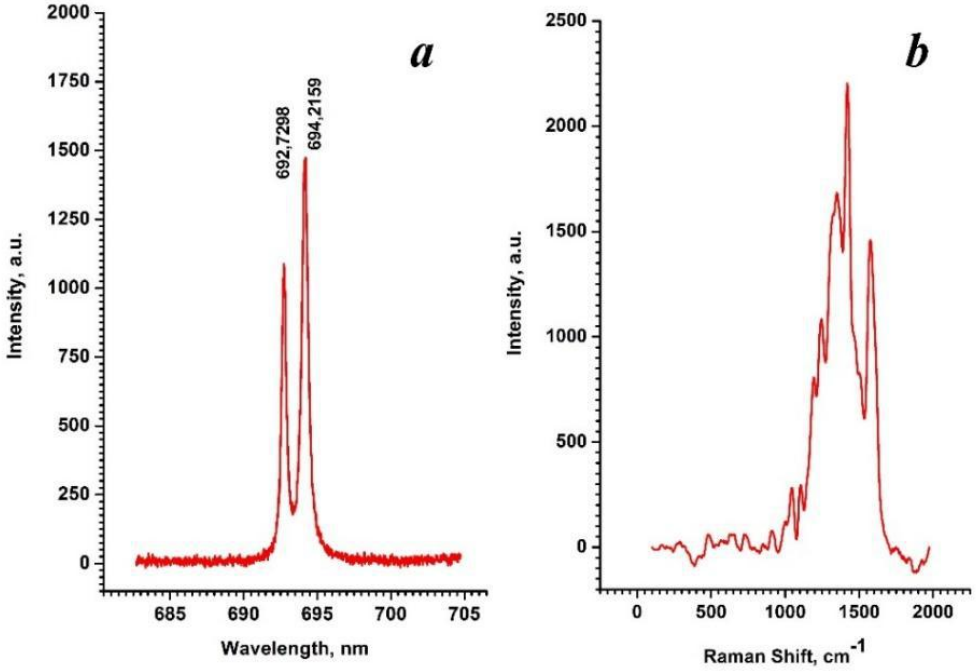

Şəkil 1. $Al_{2-x}Cr_xO_3$ altlığının lüminessensiya (*a*) və Raman səpilmə spektrləri (*b*).

3. $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ MİKROTOZLARININ RAMAN-SPEKTRLƏRİ

Şəkil 2-də $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ (x=0; 0,25; 0,4: 0,5; 0,6; 0,75; 1,0) ferritlərinin mikrotozlarının otaq temperaturunda əldə edilmiş Raman spektrləri göstərilmişdir. Həmin mikrotozların bütün tərkibləri üçün dənəciklərin ölçüsü 20nm tərtibindədir.

Simmetriya nəzəriyyəsinə əsasən $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərinin Raman spektrlərində (A_{1g}+E_g+$3F_{2g}$) tipli 12 aktiv-Raman modu müşahidə olunmalıdır. Raman spektrlərinin çoxsaylı tədqiqatları göstərdi ki, $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərinin Raman spektrlərində əlavə maksimumlar müşahidə olunur. Bu maksimumların təbiətinin sadəcə strukturdakı defektlərin və vakansiyaların xaotik paylanması ilə izahı çətindir. Onların öyrənilməsinə və interpretasiyasına [16,17] işləri həsr olunmuşdur. Bu işlərdə əlavə maksimumlar qarşılıqlı əlaqəli "normal" və "çevrilmiş" şpinellərin mövcudluğu nöqteyi nəzərindən izah olunur. Lakin, göstərilmişdir ki, stexiometriyadan kənara çıxdıqda meydana gələn şpinel qəfəsinin təhrifi Raman spektrlərinə cüzi təsir edir. Digər interpretasiya isə Zn^{+2} və Ni^{+2} –nin ion radiuslarının müxtəlif olması ilə əlaqədardır. İon radiuslarının fərqli olması elementar özək paramertlərinin dəyişməsinə və bu da öz növbəsində Raman spektrlərindəki dəyişikliyə səbəb olur.

Çevrilmiş şpinellərin analizi zamanı Raman səpilmə spektrlərindəki əlavə maksimumların *B*-altqəfəsindəki qeyri-ekvivalent atomların mövcudluğu ilə bağlı olduğu fərziyyəsi [6] işində irəli sürülmüşdür.

[18] işində $NiFe_2O_4$ çevrilmiş şpinellərin Raman spektrlərinin analizi qəfəs dinamikasının hesablanması ilə həyata keçirilib. Qeyd edək ki, qəfəs dinamikası Ni^{2+} və Fe^{3+}kationlarının B -altqəfəsində nizamli yaxud nizamsız düzülüş ehtimalına görə hesablanır. Göstərilmişdir ki, belə düzülüşün mümükün iki tipi mövcuddur: α-tip və β-tip. Çevrilmiş şpinelin Raman spektlərində təcrübi müşahidə olunan xüsusilik strukturun nizamlı düzülüşünün müxtəlif variantlarının mövcud olmasını əks etdirir. Belə ki, qəfəsin dinamikasının hesablamaları göstərir ki [19], $NiFe_2O_4$-nın Raman spektrlərində əlavə maksimumların əmələ gəlməsi Ni^{2+} və Fe^{3+} kationların yaxın düzülüşünün yaranması və ionların oktaedrik *B*-altqəfəsi üzrə təsadüfi paylanması ilə deyil, polyarizasiya üzrə yığma qaydasının dəyişməsi ilə bağlıdır.

$NiFe_2O_4$-da α və β nizamlılıq tipləri tetraqonal $P4_122/P4_322$- D_4^3/D_4^7 və ortorombik Imma- D_{2h}^{28} strukturlarına uyğundur [19]. α nizamlılıq tipi kubun [110] və [110] istiqamətləri boyunca ...-Ni^{2+}-Fe^{3+} - Ni^{2+}-Fe^{3+}- zəncirinin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. $P4_122$ fəza qrupuna malik tetraqonal elementar özək $\vec{a_t} = \frac{1}{2}(\vec{a_c} + \vec{b_c}), \vec{b_t} = \frac{1}{2}(\vec{a_c} - \vec{b_c}), \vec{c_t} = \vec{c_c}$qəfəs parametrli şpinellərin səthəmərkəzləşmiş özəyindən iki dəfə kiçikdir. Analoji nizamlılıq tipi $D_4^3 - P4_122$–na enantiomorf olan $D_4^7 - P4_322$ fəza qrupu çərçivəsində təsvir edilə bilər. Hər iki fəza qrupunda normal rəqslərin simmetriyasının vəziyyəti və klassifikasiyası ekvivalentdir. Simmetriya təsvirlərinə görə Fd3m→D_4^3/D_4^7 keçidi birinci növ faza keçidinə aiddir. Faza diaqramında kubik və tetraqonal fazaların eyni zamanda mövcud olduğu ikifazalı oblastlar mövcud ola bilər. Əgər soyuma zamanı α nizam tipi yaranırsa, onda tetraqonal oxlar hər üç ekvivalent istiqamətlər üzrə düzülə bilər. Bu otaq temperaturunda tetraqonal domenlərin altı tipinin eyni zamanda mövcud olmasını göstərir: bir-biri ilə ortoqonal 4 tərtib oxlu üç $P4_122$- D_4^3 və üç $P4_322$- D_4^7 tipi.

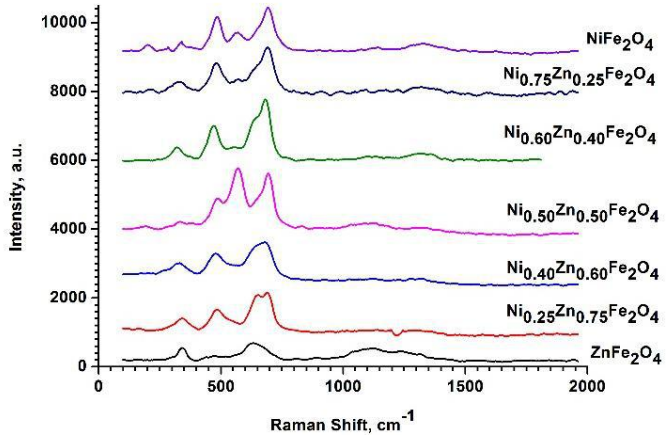

Şəkil 2 $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ mikrotozlarının Raman-spektrləri (x=0;0,25;0,4:0,5; 0,6;0,75;1,0)

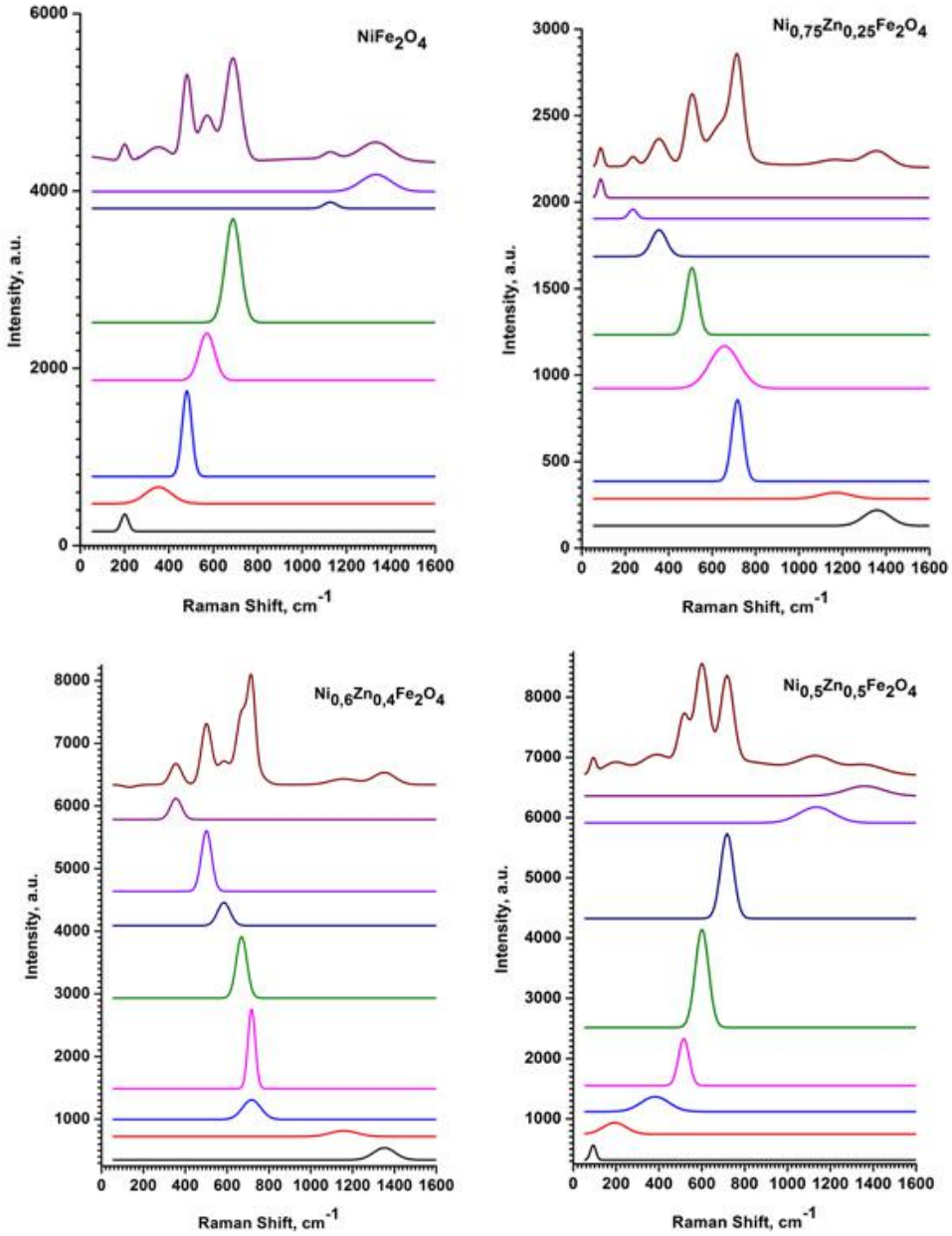

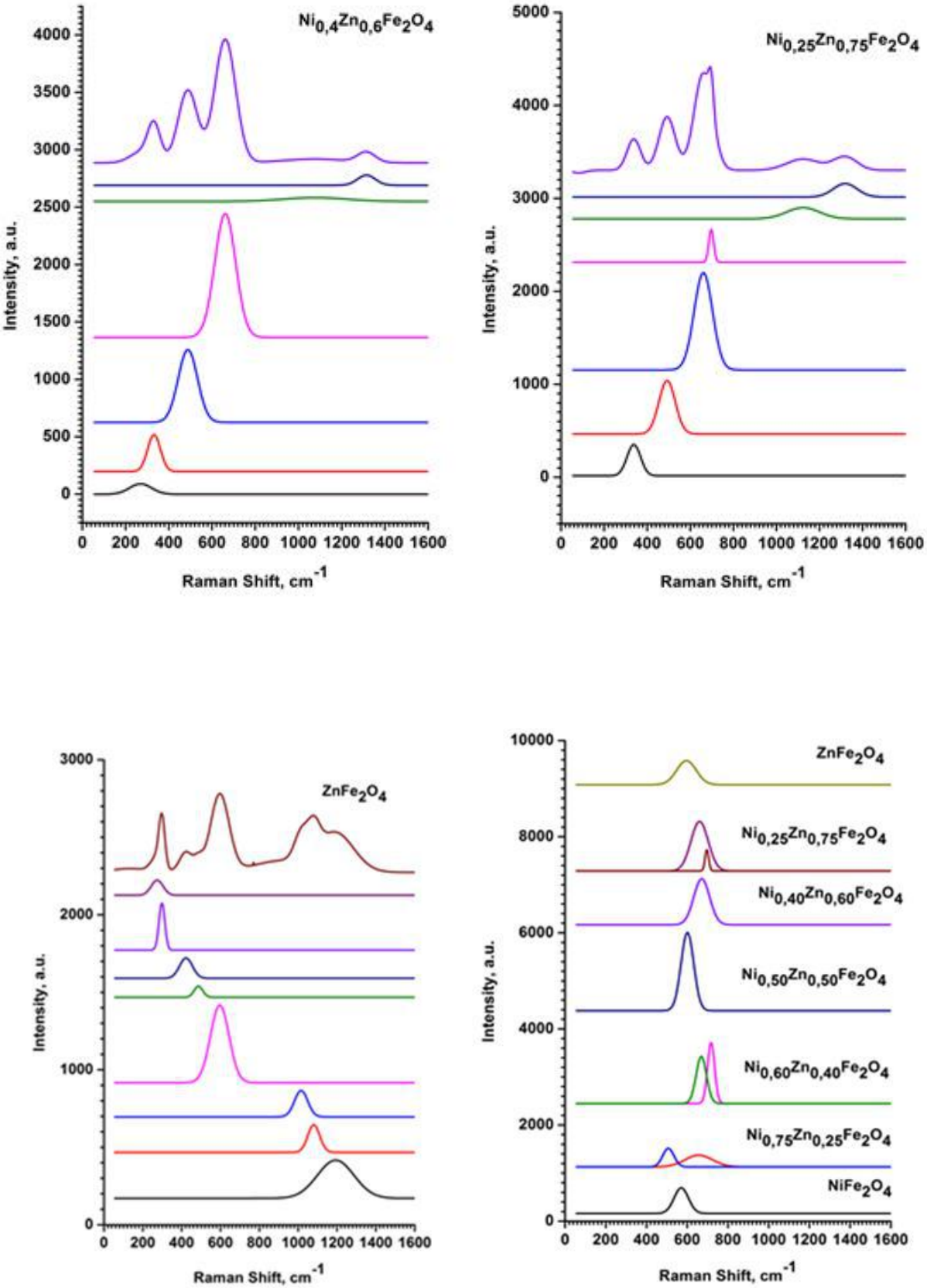

Şəkil 3. $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferrit mikrotozlarının hər bir tərkibi üçün qauss funksiyalarının dəsti vasitəsilə Raman spektrlərinin parçalanması və $NiFe_2O_4$ –də müşahidə olunan 570sm^{-1} spektral xəttin parçalanmasına aid misal.

Cədvəl 1.

$Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ mikrotozlarının Raman-spektlərində maksimumların vəziyyəti və onların interpretasiyası.

$NiFe_2O_4$, sm^{-1}				$Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$, sm^{-1}				$ZnFe_2O_4$, sm^{-1}		
Təcrübi. [18]	Hes. [18]	İnterpre. [18]	Hazırkı iş x=0	x=0,25	x=0,4	x=0,6	x=0,75	Hazırkı iş x=1	Təc.	dəbi y.
			107	107	107	107	101	105		
			113	112	112	113	113	114		
			118	118	118	-	118	120		
			130	132	130	124	127	134		
	147	E, $P4_122$	147	149	142	141				
	148	B_1, $P4_122$			153	147	147	145		
	155	B_2, $P4_122$	153	164	159	158	158	157	160	[25]
140	168	A_1, $P4_122$	167	172	-	164	167	168		
	171	B_1, $P4_122$	175	181	173	175	175	177		
	205	B_2, $P4_122$	201	204	207	201	204	205		
213	207	E, $P4_122$	209	212	212	207	209	211		
	227	A_g, Imma	221	223	221	224	226	222	221	[26]
	229	B_{3g}, Imma	226	229	227	229	232	228		
235	235	B_2, $P4_122$ E, $P4_122$	238	240	235	241	241	236		
	246	E, $P4_122$	246	249	250				246	[27]
	248	B_1, $P4_122$ B_{1g}, Imma								
	252	B_{2g}, Imma								
	253	A_1, $P4_122$ E, $P4_122$	257	254	255		257	253		
	255	F_{2g}, Fd3m			261					
	263	E, $P4_122$	263	266	269	263	269	264		
273			272			272		270		
			277	277	283	277	277	278		
	293	E, $P4_122$	288	291	292	286	288	295		
	295	A_1, $P4_122$	294	297	297		297			
301	300	E_g, Fd3m	300	305	303	300	302	301		
	305	B_2, $P4_122$				305				
	306	B_2, $P4_122$					308	309		
	314	E, $P4_122$		316		316	316			
	328	E, $P4_122$	325	333	322	330	322		320	[25]
	329	B_1, $P4_122$	330		336		333			
333	336	B_{2g}, Imma	342	339	342	342	339			
	350	A_1, $P4_122$	356	350	348		344	343	355 350 356	[26], [25], [27]
	353	B_2, $P4_122$			353	361	356	354		
			361	364	367	367	361	365		
	367	E, $P4_122$	370	378	375	375	370	370		
	374	B_2, $P4_122$					375	379		
381	381	B_1, $P4_122$	383		386	386	383	384		
	387	A_g, Imma								
	395	A_1, $P4_122$	392	394	395	392	395	390		
	405	B_{3g}, Imma	403	403		403		398		
	407	E, $P4_122$	411	411	406	408	406	404		
	415	B_1, $P4_122$				417		418		
			425	430	428	428	422	426		
	438	E, $P4_122$	436	439	439	439	433	434		
443		B_{1g}, Imma	450	450	450	450	453	448	450	[29]
	464	E, $P4_122$		464	464		464	456	451	[28]
	465	F_{2g}, Fd3m B_1, $P4_122$				466				

469	469	E, $P4_122$		469	472	472				
482			483	483		483	483	481		
487	490	E, $P4_122$				488	491	489		
	496	B_2, $P4_122$		497		494				
	498	A_1, $P4_122$ B_1, $P4_122$	508	513		508	505	500		
	514	E, $P4_122$	519	518	521	516	516	514		
	516	B_2, $P4_122$				521	524	522		
			527	527				530		
			538	538	532	530	532	536		
				543	546	541	541	541		
	556	E, $P4_122$	551	551		549	549	555		
				562	560	562	560	563		
			565	568			565	568		
571	573	A_1, $P4_122$	573	573	570	573	576			
	574	B_2, $P4_122$						577		
			579	581	581		581			
			584	587	587	587	587	585		
	588	B_{2g}, Imma	590	592	595	595	592	593		
593			600	603		600		601	600	[27]
	605	A_g, Imma	609			609	609	612		
	612	B_1, $P4_122$	614	617	619	619		620		
	613	B_{3g}, Imma								
	615	E, $P4_122$								
	618	F_{2g}, Fd3m								
			627	630	625	630	622	628	630	[25]
	635	A_1, $P4_122$	636		635	636	636	639		
	643	B_{2g}, Imma		641	641	641	641			
	649	A_1, $P4_122$				646	646		647	[26]
656	661	B_2, $P4_122$	652	654	654	652		655		
	665	E, $P4_122$		665	662	660	657	658		
	687	A_g, Fd3m	687	673		673	671	674	670	[27]
	689	B_{3g}, Imma		679	668	687		679		
	694	A_1, $P4_122$	692	697	692		692	690		
704			703	703	703	703		703		
	718	E, $P4_122$	719	730	727	722	722	727		
	744	A_g, Imma	746	754	751	748	751	754		

β-nizam tipi [110] istiqaməti boyunca ...-Ni^{2+}-Ni^{2+}-Ni^{2+}-Ni^{2+}-...zənciri və $[1\bar{1}1]$ istiqaməti boyunca ...-Fe^{3+}-Fe^{3+}-Fe^{3+}-Fe^{3+}...zənciri ilə xarakterizə olunur. Imma- D_{2h}^{28} fəza qrupuna malik *β*-tip nizamlı düzülüşlü ortorombik elementar qəfəs səthəmərkəzləşmiş şpinellərinin elementar qəfəsindən iki dəfə kiçikdir. Qəfəs parametrləri $\overrightarrow{a_o} = \frac{1}{2}(\overrightarrow{a_c} + \overrightarrow{b_c}), \overrightarrow{b_o} = \frac{1}{2}(\overrightarrow{a_c} - \overrightarrow{b_c}), \overrightarrow{c_o} = \overrightarrow{c_c}$ -dir. Qeyd edək ki, Imma fəza qupu üçün sağ və sol zəncirlərinin statisik paylanması xarakterdir ki, bu da *I2mb* və *Pnma* domenlərinin mövcudluğu ilə bağlıdır. Lakin sağ və sol tetraedrik zəncirlər yalnız "*b*" oxu boyunca tək-tək laylarda deyil, həm də "*c*" oxu boyunca nizamlı düzülüş ardıcıllığını formalaşdıraraq bir layın daxilində də nizamlı düzülə bilərlər. [21] işində göstərilmişdir ki, tetraedrik altqəfəsdən fərqli, koordinasiyalı *B* altqəfəsində qarışıq kationların yaxud oksigen vakansiyalarının mövcudluğu sonsuz zəncirin bir növünün qırılmasına və elə bu istiqamətdə digər növ zəncirin yaranmasına səbəb ola bilər. Bundan başqa, oxşar defektlər zəncirin tipinin dəyişməsindən başqa lokal nizamlı düzülüş oblastları və ikiləşmə müstəviləri əmələ gətirərək bir tetraedrik layın daxilində 90° dönməklə tetraedrik zəncirin istiqamətinin dəyişməsinə səbəb ola bilər. Burada şpineldən ortorombik struktura birinci növ faza keçidi müşahidə olunmalıdır və mikroskopik səviyyədə üç cüt qarşılıqlı ortoqonal domenlər eyni zamanda mövcud ola bilərlər. [22] işində $ZnFe_2O_4$ normal şpinelinin Raman spektrləri tədqiq olunmuşdur. $NiFe_2O_4$–ün Raman spektrlərində müşahidə olunduğu kimi $ZnFe_2O_4$-in Raman spektrlərində də əlavə maksimumlar müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 1-də 300K temperaturda $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərinin tədqiqatlarından əldə etdiyimiz Raman spektrlərinin maksimumlarının vəziyyəti, həmçinin müqayisə üçün [18, 25-29] işlərində dərc edilmiş və nizamlı düzülüşün müxtəlif variantları ilə interpretasiya olunmuş $NiFe_2O_4$ və $ZnFe_2O_4$ Raman-spektrlərinin tezliklərinin təcrübi və nəzəri qiymətləri göstərilmişdir. Şəkil 2–dən göründüyü kimi *x*=0;0,25;0,4:0,5;0,6;0,75;1 müxtəlif tərkibli $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərinin mikrotozlarının Raman-spektrlərinin müqayisəsi ferrit strukturunun çevrilmiş şpineldən qismən çevrilmiş şpinelə və sonra isə normal şpinel strukturuna transformasiya prosesinin mürəkkəb dinamikasını nümayiş etdirir. Hazırki işdə $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərinin mikrotozlarının təcrübi Raman spektrlərinin qauss funksiyalarının vasitəsiilə analizinin tərtibi [18] işdə

müşahidə olunan adi kriteriyaları ödəməyən bir çox əlavə maksimumlar kənarlaşdırmışdır. Digər tərəfdən alınmış spektrlərin Qauss funksiyaları ilə analizi əsas tezliklər dəsti və yekun spektrin qurulmasında hər bir komponentin qatqısının təyininə imkan verir. Şəkil 3-də $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferrit mikrotozlarının bütün tərkibləri üçün Raman spektrlərinin parçalanması göstərilmişdir. Məsələn, $NiFe_2O_4$ nümunəsində 570sm^{-1} maksimumun parçalanması. Qeyd edək ki, təcrübədə müşahidə olunan əlavə maksimumlar [18] işində istifadə olunan nəzəri model çərçivəsində kifayət qədər yaxşı interpretasiya olunur. Hazırki işdə əldə olunmuş spektrlərin interpretasiyasının sadələşdirilməsi üçün [18] işində alınmış Raman spektrlərinin maksimumlarının vəziyyəti reper nöqtələri kimi spektral xəttlərin qeydində istifadə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O$ ferrit mikrotozlarının bütün tərkiblərinin İQ spektrlərində müşahidə olunan 76sm^{-1}-ə yaxın tezlik zolağı, bu tərkiblərin Raman spektrlərində də müşahidə olunmuşdur. Bir halda ki, seçmə qaydası İQ və Raman spektrlərində F_{1u} tip simmetriya rəqslərinin eyni zamanda müşahidə olunmasına imkan vermir, onda verilmiş zolağının yaranma təbiətinin baxılan zolağın yaranma təbiətindən fərqlənməsi aydındır. Bu vəziyyətdə, spektrin mövcud zolağı və həmçinin yaxın 1126sm^{-1} və 1313sm^{-1} tezliklər zolağının maqnonların həyəcanlanması ilə bağlı olmasını fərz etmək olar. Bu fərziyyə NiO və Fe_2O_3-ün Raman spektrlərində maqnon həyəcanlanmanın təcrübi müşahidəsi ilə bağlıdır [23]. Otaq temperaturunda 30sm^{-1} xətti ətrafında birmaqnonlu Raman səpilməsi müşahidə olunmuşdur. Həmçinin 1500sm^{-1} yaxınlığında ikimaqnonlu zolaq və maksimumu 400 sm^{-1} olan dördmaqnonlu zolaq indentifikasiya olunmuşdur. "Əlavə" spektral xəttlər qrupunun vəziyyətinin dinamikası tədqiq olunan tərkiblərdə Ni yaxud Zn-in miqdarının dəyişməsinə uyğundur. Ni yaxud Zn-in miqdarının dəyişməsi spin rəqslərinin dəyişməsinə səbəb olur ki, bunu da EPR tədqiqatları [3,13] təsdiq edir. Qeyd edək ki, maqnon rəqslərinə aid edilən xətlər qrupunun mövcud olması $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərinin iki altqəfəsli modelinin spin vəziyyəti nöqteyi baxımından yaxşı interpretasiya olunur. Onların izahı üçün məqbul model, bu haqda [1-3] işlərində məlumat verildiyi sıçrayışlı 3d-elektronlarının mövcudluğu ilə, daha doğrusu üçüncü maqnit altqəfəsinin mövcud olması ilə bağlıdır.

140sm^{-1}-də Raman spektrinin maksimumu [18] işində hesablandığı kimi $P4_122$ strukturunda 168sm^{-1} tezlikli A_1 moduna uyğundur. Bizim tədqiqatlarımızda $NiFe_2O_4$-nin Raman spektrlərində aşkar edilmiş maksimumların [18] işindəki hesablamaların nəticələri ilə müqayisəsi, hesablanmış 147sm^{-1}, 148sm^{-1}, 155sm^{-1},168sm^{-1}, 171sm^{-1} maksimum qrupları ilə təcrübələrdə müşahidə olunan əlavə 147sm^{-1}, 153sm^{-1}, 167sm^{-1}, 175sm^{-1} maksimum qruplarının tezlikləri arasında uyğunluğu nümayiş etdirir. $P4_122$ strukturuna uyğun modlar cədvəldə göstərilmişdir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, spektrdəki maksimumlar qrupu $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferrit mikrotozlarının bütün tərkiblərinin Raman spektrlərində də müşahidə olunur və praktiki olaraq öz vəziyyətini dəyişmir. Polyarizasiya üzrə seçmə qaydasına uyğun olaraq tamamilə simmetrik olan A_{1g}(Fd3m), $A_1(P4_122)$ yaxud A_g(Imma) modları yüksək intensivlikləri üzrə identifikasiya oluna bilərlər.

140sm^{-1} maksimumundan başqa, onlara 235, 381, 449,487,571, 593, və 704sm^{-1} maksimumlarını da aid etmək olar [18] və bu maksimumlar üçün də bizim tədqiqatlarda analoqlar tapılmışdır. Eyni zamanda hesablama nəticələrindən alındığı kimi A_g(Imma) moduna aid olunmuş 387 və 605sm^{-1} maksimumları arası məsafənin böyüklüyü spektroskopik nöqteyi nəzərdən β-nizam tipinin az ehtimallı olması fikrinə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, tetraqonal α- nizam tipinin mövcudluğunu Raman səpilmə analizlərindən [18] almaq olar. 213sm^{-1} maksimumlu mod X_0X_0 və XY polyarizasiyalarında aktivdir və kubik, tetraqonal və rombik strukturlarda uyğun olaraq F_{2g}, B_1+E, yaxud $A_g+B_{2g}+B_{3g}$ kimi interpretasiya oluna bilər (cədvəl 1). Bu uyğunluq daha çox $P4_122$ strukturları üçün 208sm^{-1} maksimumlu E-modunda müşahidə olunur. Burada qeyri müəyyənlik yaranır, çünki hesablamaların dəqiq olmamasını nəzərə aldıqda, Imma strukturunda 229sm^{-1} mamksimumuna uyğun B_{2g} modunun mövcudluğunun diqqətə alınması zəruridir. Bu cür yanaşma zəruridir, çünki Imma qrupunda A_g+B_{1g} modu üçün seçmə qaydası $P4_122$–da A_1+B_2 modu üçün seçmə qaydası ilə üst-üstə düşür.

Müşahidə olunan tezliklərin tam bölünə bilməsi bir modlu nizamlı strukturun mövcudluğunun fərziyyəsini yaradır. Lakin, spektrometrin icazə verilən tezliyi ilə müqayisədə (305-306sm^{-1} və 350-353sm^{-1}) bəzi modlar arasında tezliklərin oxşarlığı təcrübi tədqiqatların nəticələrində xətaların mövcudluğunu parçalanma analizində nəzərə almaq lazımdır.

4. $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ NAZİK TƏBƏQƏLƏRİNİN RAMAN SPEKTRLƏRİ.

a. TƏCRÜBİ HİSSƏ

Şəkil 4-də 300K temperaturunda alınmış $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ (x=0; 0,25; 0,4; 0,5; 0,6; 0,75; 1,0) ferritlərinin nazik təbəqələrinin Raman spektrləri göstərilmişdir. Çoxsaylı təcrübələr göstərdi ki, iki xarakterik spektral zolaq mövcuddur. Zolaqlardan biri qəfəs rəqslərinin Raman spektrlərinə, digəri isə yaxşı ayırd olunmuş xəttlər qrupundan ($Ni_{0.6}Zn_{0.4}Fe_2O_4$ tərkibi üçün: bu xəttlər 880sm^{-1}, 784sm^{-1} tezliklərinə uyğundur) ibarət Raman spektrinə uyğundur. Qəfəs rəqsləri ilə bağlı spektral zolaqların təbiətinə növbəti hissədə baxılıb. Şəkil 5-dən göründüyü kimi, $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ -in tədqiq olunan bütün tərkiblərinin Raman spektrlərində müşahidə olunan dəyişikliklərin dinamikası spektrə mümkün qatqının yaxud leykosapfir altlığın lüminessensiya ehtimalı ilə heç bir şəkildə bağlı deyil.

$Ni_{0.6}Zn_{0.4}Fe_2O_4$ nazik təbəqəsində müşahidə olunan intensivliyin böyük qiyməti 26,4THs tezlikdə şüalanmanın generasiyasına uyğundur.

Şəkil 6-da: a. $Ni_{0,60}Zn_{0,40}Fe_2O_4$ tərkibli nazik təbəqənin 880sm^{-1} Raman xəttinin tezlik, intensivlik və yarımeninin həyəcanlandırıcı işığın gücündən asılılığı; b. Fe^{3+} ionlarının miqdarının və maqnit klasterlərinin ölçüsünün dəyişməsinin, xətlərin tezliklərinin və intensivliklərinin sürüşməsinin nazik təbəqələrin tərkibindən asıllığı təsvir olunmuşdur. Şəkil 7-də Raman səpilmə spektral xətlərinin parametrlərinin, həmçinin onların nisbi $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ (x=0; 0,25; 0,4; 0,5; 0,6; 0,75; 1,0) nazik təbəqələrinin tərkibindən asılılığı göstərilmişdir. Dəyişmə diapazonu (840-960) sm^{-1} və (812-896) sm^{-1} təşkil edir.

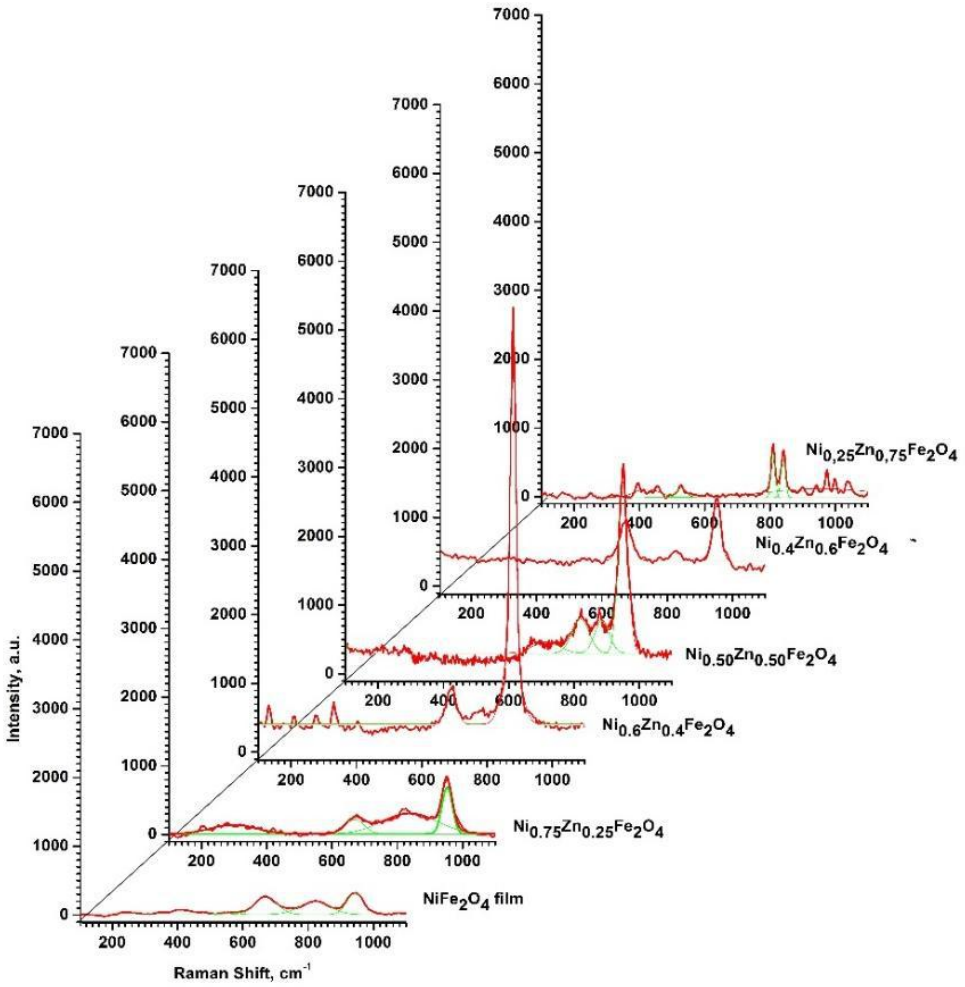

Şəkil 4. Sapfir altlıq üzərində sintez olunmuş $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərinin (x=0;0,25;0,4;0,5;0,6;0,75) nazik təbəqələrinin Raman-spektrləri.

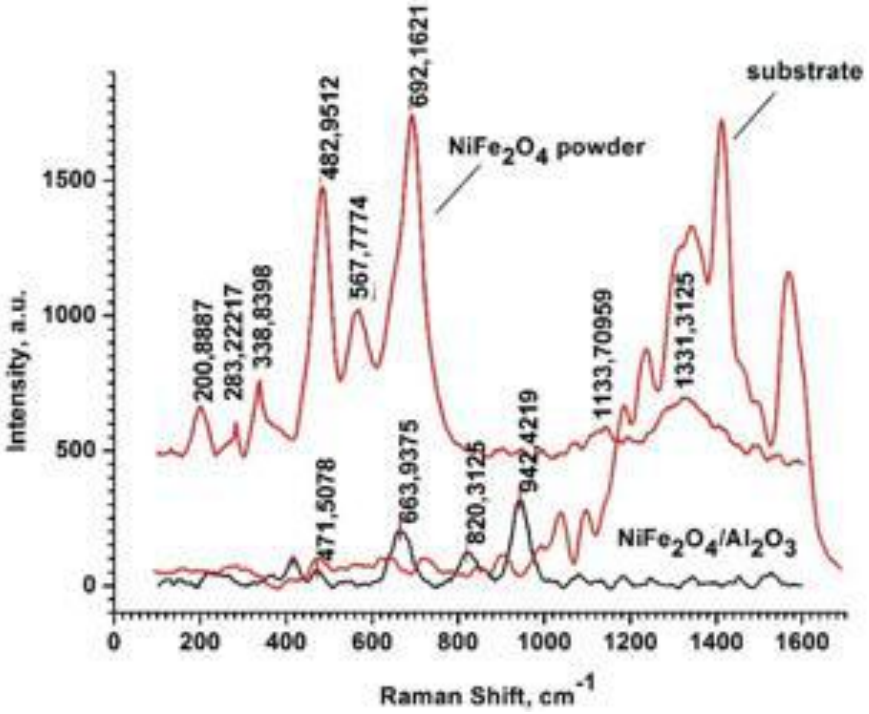

Şəkil 5. Altlığın, $NiFe_2O_4$ ferritinin mikrotozu və nazik təbəqəsinin Raman spektrləri.

b. TƏCRÜBİ NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Bu hissədə Raman spektrlərində kollinear ferrimaqnit və adi simmetriya nəzəriyyəsi çərçivəsində izah oluna bilməyən xətlər qrupunun yaranma xüsusiyyətləri analiz olunur.

Qeyd edək ki, $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərinin nazik təbəqələrinin Raman spektrləri ilə Fe_3O_4, Fe_2O_3, ZnO və NiO-nun Raman spektrləri arasında oxşarlıq azdır. [4,5] işlərində Nb:STO(100) və $MgAl_2O_4$(MAO) altlıqları üzərinə sintez olunmuş $NiFe_2O_4$ təbəqəsinin Raman spektrləri haqqında məlumatlar verilmişdir. Bizim araşdırmamızdan fərqli olaraq, Raman spektrlərində heç bir yeni struktur müəyyən edilməmişdir. Si(100) altlığı üzərinə sintez olunmuş və qalınlığı 176, 118, 87, 62nм olan $NiFe_2O_4$ təbəqələrinin Raman spektrlərində xarici intensiv maksimum (520 sm^{-1}) müəyyən edilmişdir [6]. Müəlliflər bu maksimumu altlığın Raman spektrinə aid etmişdir. [7,8] işlərində Si(111) altlığı üzərinə sintez olunmuş maqnetit təbəqənin Raman spektrləri tədqiq olunmuşdur. (669sm^{-1}) həyəcanlanma tezliyində əlavə maksimum müşahidə olunmuşdur və [8] işinin müəllifləri bu maksimumu digər fazaların mövcudluğu ilə interpretasiya etmişlər. [7] işində alınmış əlavə maksimumlar dəmir oksidinin nanohissəciyi kimi, və xassələri bir tərəfdən Fe_3O_4, digər tərəfdən isə γ-Fe_2O_3 ilə müəyyən edilən «Janus» hissəciyinin mövcudluğu ilə (əlavə maksimumlar: 700sm^{-1} və 350sm^{-1}) interpretasiya olunmuşdur.

MgO(100) altlıqlı NiO (100) təbəqəsinin otaq temperaturunda çəkilmiş Raman spektrlərində 34sm^{-1}, 1500sm^{-1} və 2650sm^{-1} tezliklərinə uyğun olaraq bir, iki və dörd maqnonlu maksimumlar aşkar olunmuşdur. Nanotozlarda ikimaqnonlu maksimum çox zəif intensivliyə malik olur və qızma nəticəsində yox olur. Qeyd edək ki, 500sm^{-1} maksimumu birfononlu ~440sm^{-1} və birmaqnonlu ~40sm^{-1} vəziyyətin kombinasiyasına aid edilir (daha doğrusu TO+1M kombinasiyası). Həyəcanlandırıcı lazerin şüalanma gücü artdıqda, maqnon maksimumların intensivliyi artır.

$Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ birləşmələrinin nazik təbəqələrinin Raman spektrlərinin spektral xüsusiyyətlərinin eksperimental tədqiqi müxtəlif tərkiblərdə Raman spektrlərindəki dəyişikliyin Fe^{3+} ionlarının miqdarının dəyişməsi ilə, müşahidə olunan maqnit klasterlərinin ölçüləri ilə, 880sm^{-1} ($Ni_{0.6}Zn_{0.4}Fe_2O_4$ üçün) xəttinin tezliyinin və intensivliyinin dəyişməsi ilə əlaqələndirməyə imkan verdi (şəkil 6, b). $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ üçün 880sm^{-1} və 784sm^{-1} spektral xətlərinin tezliklərinin dəyişmə xarakteri x=0,4÷0,6 diapazonunda birinci növ faza keçidinə oxşar, normal və çevrilmiş qəfəsin hər birinin qatqısının dəyişmə prosesini göstərir (şəkil 7). Lakin, bu spektral xətlərin tezliklərinin dəyişməsinin xarakterləri eyni deyil. Burada sanki iki asılılıq müşahidə olunur. İkinci spektral xətdə intensivliyin dəyişmə xarakteri tərkibin ümumi strukturunda iki strukturun qatqısının bərabər olmasını vurğulayır. $Ni_{0.6}Zn_{0.4}Fe_2O_4$-də xəttin nisbi intensivliyi $7\cdot10^3$-ə qədər çatır. Qeyd edək ki, bu tərkib maqnit nüfuzluğunun kəskin böyüməsi ilə xarakterizə olunur. Məlum olduğu kimi, $Ni_{0,7}Zn_{0,3}Fe_2O_4$ tərkibində maqnit nüfuzluğunun maksimal qiyməti alınır [24].

Atom qüvvə mikroskopunda $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərinin nazik təbəqələri üçün alınmış profillər $Ni_{0.6}Zn_{0.4}Fe_2O_4$ tərkibli təbəqədə maqnit domenlərinin ölçüsünün kiçildiyini göstərir [13]. Digər tərəfdən isə müşahidə olunan bütün dəyişikliklər [14] işində təsvir olunduğu kimi, tərkiblərdə iki və üç valentli dəmir kationlarının tərkiblərinin dəyişməsi ilə yaxşı korrelyasiya olunur. [15,16] işlərində Messbaur effektinin tədqiqi otaq temperaturunda *x*=0,4-0,8 tərkib intervalında $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərində normal şpineldən çevrilmiş şpinelə struktur keçidi olduğunu göstərdi.

$Ni_{0.40}Zn_{0.60}Fe_2O_4$ ferritində maqnit həyəcanlanmanın mövcud olması və təbiəti haqqında [10] işində məlumat verilmişdir. [9] işində kiçik bucaq altında neytron səpilməsinin energetik analizi həyata keçirilmişdir və göstərilmişdir ki, $Ni_{0.40}Zn_{0.60}Fe_2O_4$ ferritində mübadilə qarşılıqlı təsirlərin rəqabəti ilə şərtlənən qeyri-bircins maqnit struktur uzununa dalğa maqnit həyəcanlanma vəziyyətinin sıxlığının artmasına səbəb olur: *w*- domen sərhəddin rəqslərinə uyğun həyəcanlanma və *n w* -domen sərhəddi yaxınlığında lokallaşan həyəcanlanma .

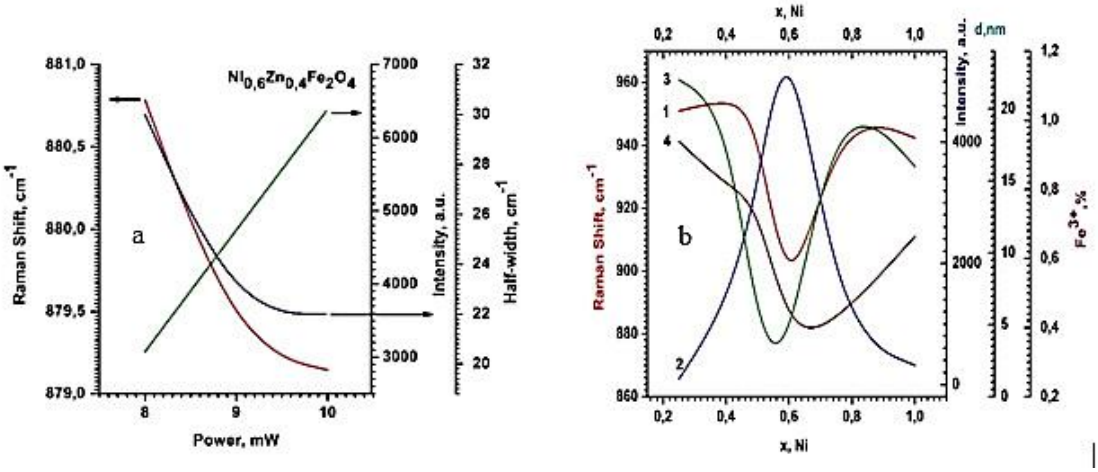

Şəkil 6. a. $Ni_{0,60}Zn_{0,40}Fe_2O_4$ təbəqəsində 880sm^{-1} Raman-xəttinin tezlik, intensivlik və yarımenininin həyəcanlandırıcı işığın gücündən asılılığı;
b. Xəttin tezlik (1) və intensivliyinin (2); maqnit klasterlərinin ölçülərinin (3) ; Fe^{3+} ionlarının miqdarının (4) $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ nazik təbəqələrinin tərkibindən asılılığı.

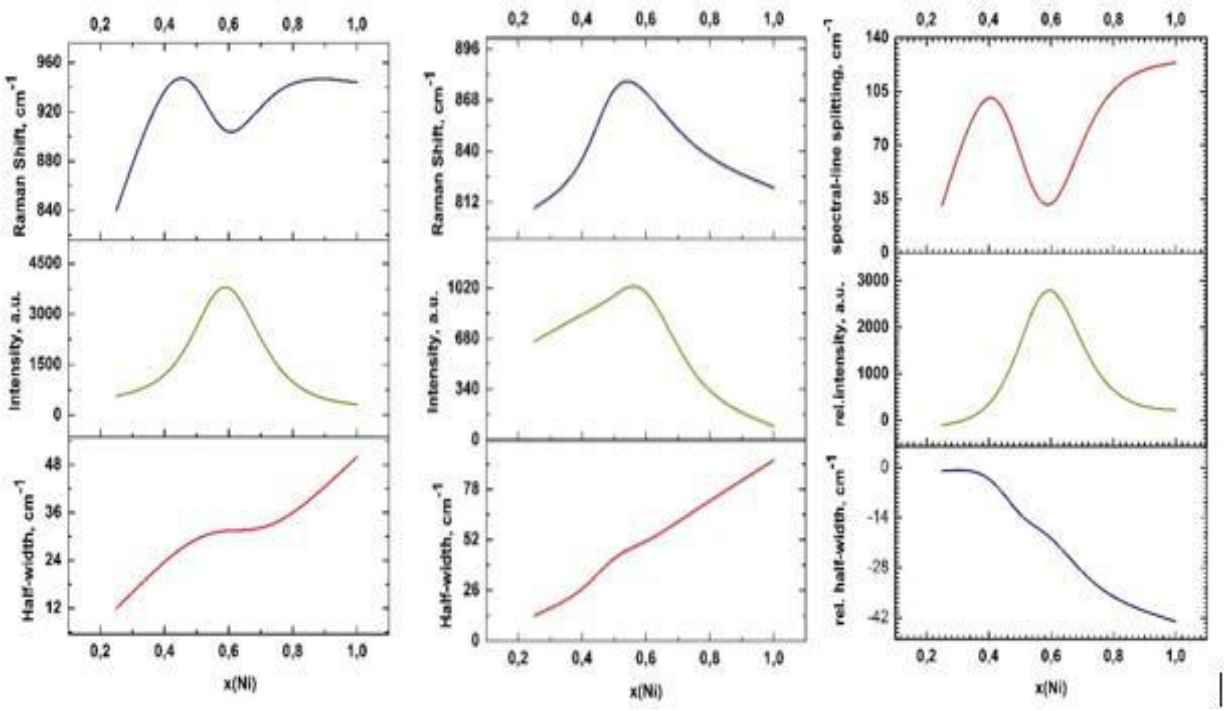

Şəkil 7. Raman səpilməsinin spektral xəttlərinin parametrlərinin, həmçinin onların nisbi dəyişmələrinin altlığın səthinə çökdürülmüş $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ (x=0;0,25;0,4:0,5; 0,6;0,75;1,0) ferritinin nazik təbəqələrinin tərkibindən asılılığı. Dəyişmə diapazonları (840-960) sm^{-1} və (812-896) sm^{-1} təşkil edir.

$Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərinin neytronoqramlarında 4.2K temperaturunda spinlərin perpendikulyar proyeksiyalarının nizamlı düzülüşü nəticəsində yaranan heç bir diffraksiya effekti aşkar olunmamışdır. Lakin, x(Zn)=0.60, 0.68, 0.75 konsentrasiyalarında aşağı temperaturlarda qeyri-kollinear maqnit strukturu üçün xarakterik olan yüksək sahə qavrayıcılığı özünü biruzə verir və maqnit momentlərinin z-proyeksiyalarının maqnit qeyri-bircinsliyinin əmələ gəlməsi nəticəsində kiçik bucaqlı intensiv neytron səpilməsi müşahidə olunur. Maqnit qeyri-bircinsliyinin effektiv ölçüsü 1-10nm təşkil edir.

x(Zn)=0.90 və 1.0 konsentrasiyalı ferritlər ferrimaqnit deyil və x(Zn)=0.90 tərkibində uzaq maqnit düzülüşü müşahidə olunmur. Yalnız yaxın antiferromaqnit düzülüş müşahidə olunur. $ZnFe_2O_4$ - də antiferromaqnit nizamlı düzülüşün xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə [12, 13] işlərində tədqiq olunmuşdur.

[11, 12] tədqiqatlarının nəticələri [9] işində təsdiq olunmuşdur. [9] işində neytronun müxtəlif səpilmə bucaqlarına baxılmışdır və təcrübələr aşağı temperaturlardan 600K temperaturuna qədər aparılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, Küri temperaturundan aşağı temperatur intervalında $Ni_{0.40}Zn_{0.60}Fe_2O_4$ ferritində qeyri-bircins maqnit strukturu mövcuddur.

$Ni_{0.40}Zn_{0.60}Fe_2O_4$ ferritində, bir-birinə antiparalel yerləşən qonşu domenlərin maqnitlənmə rəqslərinin dipol qarşılıqlı təsirinə görə, domen sərhədləri yaxınlığında lokallaşan *nw* -həyəcanlanma enerjisi daxilidomenli maqnonların enerjisindən fərqlənir və beləliklə, spin dalğalarının təcrübi dispersiya əyriləri maqnit həyəcanlanma halının sıxlığının böyük olması nəticəsində energetik yarığa [10] malik olur. Enerji yarığının təxmini qiyməti 0,15meV-dir, bu qiymət də terahers diapazon tezliyinə uyğun gəlir.

$Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$-də müşahidə olunan yüksək intensivlik maksimumlarının xarici maqnit sahəsinin gərginliyindən asılı olmaması, [7] işində olduğu kimi izah oluna bilər. Müşahidə olunan ikimaqnonlu xətlər xarici maqnit sahəsində yerini dəyişmir, çünki eynizamanda həyəcanlanan maqnonlar spin dalğalarının iki budağına aid olurlar və bu spin dalğaları həyəcanlandıqda Zeeman enerjisi saxlanılır və hər bir altqəfəsin spininin qiyməti bir vahid azalır.

NƏTİCƏ

$Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ tərkiblərinin nazik təbəqələrinin Raman spektrləri onlara normal rəqslərin spektrlərinin qatqısını, maqnon və maqnon –fonon qarşılıqlı təsirini nəzərə almaqla daha doğru interpretasiya olunur. Bu fikir dolayı mübadilə qarşılıqlı təsir prosesində yaranan və əlavə maqnit düzülüşə, daha doğrusu üçüncü maqnit altqəfəsin yaranmasına səbəb olan, sıçrayışlı 3d elektronlarının qatqısının nəzərə alan iki altqəfəsli ferritlərin relaksasiya nəzəriyyəsinə görə daha doğrudur.

Sapfir altlıq üzərinə sintez olunmuş 20nm qalınlıqlı $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ nazik təbəqələrində $0 \le x \le 0{,}75$ tərkib aralığında spin mübadilə dalğalarının 26,4THs yaxud 880sm^{-1} generasiya xətlərinin olması müəyyən edilmişdir.

Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir– Qrant № EIF – 2013-9(15) – 46/05/1.

[1] *К.Л. Белов*. УФН т.163, №5, с.53-66,1993.

[2] *A.H. Habibzade, S.I. Aliyeva, Sh. N.Aliyeva, T.R. Mehdiyev*. AJP Fizika. vol. XVIII, N. 3, Section:En, 2012, p.3-16

[3] *S.N. Aliyeva, E.N.Aliyeva, A.I.Nadjafov, T.R.Mehdiyev*. EPR spectra and AFM-analysis of thin film surfaces of (Zn, Ni) ferrites, ICTMC-19, 19th International Conference on Ternary and Multinary Compounds, Niigata, JAPAN, September1-5, 2014, p.113

[4] CameliuHimcinschi, IonelaVrejoiu, Georgeta Salvan, Michael Fronk, Andreas Talkenberger, *Dietrich R.T. Zahn, David Rafaja, and Jens Kortu* Optical and magneto-optical study of nickel and cobalt ferrite epitaxial thin films and submicron structures, J. of Appl. Phys., 113, 084101, 2013.

[5] *M.N. Iliev, D. Mazumdar, J.X. Ma, A. Gupta, F. Rigato and Fontcuberta.* J. Phys. Rev., B 83, 014108, 2011.

[6] *C. Haas.* Phase transitions in crystals with the spinel structure, Journal of Physics and Chemistry of Solids, vol. 26, issue 8, August 1965, p.1225-1232

[7] *Lu Zhang, Fan Zhang, Wen-Fei Dong, Jun-Feng Song, Qi-Sheng Huob and Hong-Bo* Sun Magnetic-mesoporous Janus nanoparticles, Chem. Commun., 2011,47, 1225-1227. *В.В Балашев, В.В. Коробцов, Т.А. Писаренко, Л.А. Чеботкевич*. ЖТФ, 2011, том 81, вып. 10, с.122-128

[8] *В.В. Балашев, В.В. Коробцов, Т.А. Писаренко, Л.А. Чеботкевич*. ЖТФ, 2011, том 81, вып. 10, с.122-128

[9] *Ю.Н. Михайлов, В.А. Казанцев*. ФТТ, 2010, том 52, вып. 5, с.894-897

[10] *В.П. Лукомский*. Укр.физ.журн. 1978, т. 23, №1, с.134-139

[11] *Ю.Г. Чукалкин, А.Е. Теплых*. ФТТ, 1998, т. 40, №8, с.1503-1504.

[12] *Ю.Г. Чукалкин, В.Р. Штирц*. ФТТ 30, 10, 2919, 1988.

[13] *Sh.N. Aliyeva, Y.N. Aliyeva, A.I. Nadjafov, I.S.Hasanov, E.K. Huseynov, T.R. Mehdiyev*. Phys. Status Sol. (c), 615, 2015.

[14] *Monica Sorescu, L. Diamandescu, R. Peelamedu, R. Roy, P. Yadoji*. Structural and magnetic properties of NiZn ferrites prepared by microwave sintering, Journal of Magnetism and Magnetic Materials, 279, 2004, 195-201

[15] V. Blanco-Gutiérrez, M.J. Torralvo, R. Sáez-Puche and P. Bonville. Magnetic properties of solvothermally synthesized $ZnFe_2O_4$ nanoparticles Journal of Physics: Conference Series 200, 072013, c. 5, 2010.

[16] *P.R. Graves, C. Johnston, J.J. Campaniello*. Raman scattering in spinel structure ferrites,Mater. Res. Bull. 23, 1988, p. 1651.

[17] *M.A.Laguna-Bercero, M.L. Sanju´an, R.I. Merino*. J. Phys.: Condens. Matter 19, 2007, 186217.

[18] *V.G. Ivanov, M.V. Abrashev, M.N. Iliev, M.M.Gospodinov, J. Meen, M.I. Aroyo*. Phys. Rev. B 82, 024104, 2010.

[19] International Tables for Crystallography, vol. A, No. 227, p.696, 2005

[20] *T. Krekels, O. Milat, G. Van Tendeloo, S.Amelinckx*. J.Solid St.Chem. 1993, v.5, p. 313-335.

[21] *Gagan Dixit, J.P. Singh, R.C. Srivastava, H.M.Agrawal, R.J.Chaudhary*. Adv. Mat. Lett. 2012, 3(1), 21-28.

[22] *R.E. Dietz, G.I. Parisot, A.E. Meixner*. Phys. Rev. B4, 2302, 1971.

[23] *M. Grimsditch, L.E. McNeil, D.J. Lockwood*. Phys. Rev. B58, 1446, 1998.

[24] *Н.Н. Шольц*. Ферриты для радиочастот, 2013, 131 с.

[25] *Z.Ž. Lazarević, Č. Jovalekić, A. Milutinović, D.Sekulić, V.N. Ivanovski, A. Rečnik, B. Cekić and N.Ž. Romčević*. Journal of Applied Physics, 113, 187221, 2013; doi: 10.1063/1.4801962.

[26] *Z. Wang, D. Schiferl, Y. Zhao, H.St. C. O'Neill.* J. Phys. Chem. Solids 64, 2517-2523, 2003, doi:10.1016/j.jpcs.2003.08.005.

[27] *Akansha Mishra, Laxmi Mishra , S. Mukherjee*. Study of variation in property of ferrites for microwave application due to change in particle size, Proc. of 7th IRF Intern. Conf., 27th April-2014, Pune, India, ISBN: 978-93-84209-09-4

[28] *К.П. Белов, А.Н. Горяга, А.И. Кокорев*. Вестн. Моск. Ун-та, сер. 3, Физика. Астрономия, 1986, т. 27, № 6

[29] *Дж. Бирман*. Пространственная симметрия и оптические свойства твердых тел, т.1-т.2, 1978, 387с.

Sh.N. Aliyeva, A.M. Kerimova, S.S. Babayev, E.K. Huseynov, T.R. Mehdiyev

RAMAN SPECTRA OF $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ FERRITES

It is shown that Raman-scattering spectra of micropowders and thin films of all compositions of $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ include the group of spectral lines caused by the magnetic sublattice, appearing as a result of electron motion indirect exchange processes.

The existence of radiation generation by frequency 26,4THz in $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ thin films of thickness about 20nm, synthesized on standart leucosapphire substrates at excitation by Nd:YAG laser (excitation wavelength-532nm)is established. The hypothetical interpretation of obtained results is given in present paper.

Ш.Н. Алиева, А.М. Керимова, С.С. Бабаева, Э.К. Гусейнов, Т.Р. Мехтиев

РАМАН-СПЕКТРЫ $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ФЕРРИТОВ

Показано, что спектры Раман-рассеяния микропорошков и тонких пленок $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ всех составов содержат группу спектральных линий, обусловленных магнитной подрешёткой, возникающей в результате движения электронов в процессах косвенного обмена.

Установлено наличие генерации излучения с частотой 26,4THz в тонких пленках $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ толщиной около 20nm, синтезированных на стандартных лейкосапфировых подложках, при возбуждении Nd:YAG лазером (длина волны возбуждения - 532nm). Дана предположительная интерпретация полученных результатов

Qəbul olunma tarixi: 25.11.2015

QARAQAYA DOLOMİTİNİN TERMİK XASSƏSİ

Ə.C. XƏLİLOV
AMEA Radiasiya Problemləri İnstitutu, Bakı ş., Bəxtiyar Vahabzadə 9

R.F. VƏLİYEV
Firma "YANARDAĞ" LTD, Bakı ş., Ceyhun Hacıbəyli küç., ev 36, mən. 30

M.X. ÇOPUROV
Firma "ATİK" MMC, Bakı ş., Nərimanov r., A.Salamzadə küç., ev 67

C.C. XƏLİLOV, İ.Y. ƏLİYEV
AMEA, akademik H.M. Abdullayev adına Fizika İnstitutu
AZ-1143, Bakı ş., H.Cavid pr., 131.
E-mail: khalilovali@mail.ru,

Dolomit-Ca Mg $(CO_3)_2$ – kristallokimyəvi baxımdan kalsitin ($CaCO_3$) və maqnezitin ($MgCO_3$) vahid kimyəvi birləşmə əmələ gətirməsindən ibarətdir. Dolomitdə MgO-in nisbətən çox olması (49%), onun sənayenin müxtəlif sahələrində qiymətli xammal kimi istifadə olunmasına əsas verir. Dolomit yüksək temperaturda parçalandıqda CaO, MgO və $2CO_2$ çevrilir. Alınan məhsul çətin əriyən, oda davamlı material, yüksək temperatura davamlı keramik material istehsalında və şüşə sənayesində tətbiq olunur.

Açar sözlər: Qaraqaya dolomiti, rentgenspektral analiz, rentgenfaza analizi, Differensial Termik Analiz (DTA), Termoqravimetrik Analiz (TQA), dolomit klinkeri.
Pacs: 544.2

GİRİŞ

Qaraqaya dolomit yatağı Bakı şəhərindən 90 km məsafədə, Qobustan rayonunun ərazisində yerləşir. Dolomit $CaCO_3$ (54.3%) və $MgCO_3$ (45.7%)-dən ibarətdir. Onlarda oksidlərin miqdarı: CaO-30.4%, MgO-47.9% və $2CO_2$ 21.7%-dir.

Təbiətdə, əksər hallarda dolomitin tərkibində izomorf qarışıq kimi: Fe, Mn; nadir hallarda Cu, Ni, CO rast gəlir. Dolomitin tərkibində mexaniki qarışıq kimi: flyorit, barıt, siderit, kvars, serpentin, kalsit, ankerit və s. minerallar da olur [6]. Dolomitdə, adətən, Mg izomorf olaraq Fe^{2+}-lə əvəz olunur və fasiləsiz bərk məhlul əmələ gətirir. Bəzən dolomitdə Mg-un Fe-lə əvəz olunması ankerit-Ca(Fe^{2+}, Mg) $(CO_3)_2$ mineralının əmələ gəlməsinə səbəb olur [2]. Bəzi hallarda kalsitin dolomitdə miqdarı 50%-ə çatır [4]. Əmələ gəlməsinə görə dolomit sedimentasiya, metasomotizm, bəzi hallarda kimyəvi mənşəli olurlar [4]. Dolomitin tətbiq sahələrindən biri də sement istehsalıdır, ancaq dolomit sementinin havaya qarşı davamsız olması onun keyfiyyətini azaldır. Son illər bu problemi aradan qaldırmaq üçün dolomit sementinə seolitli süxurlar və termik aktivləşdirilmiş soprepeller əlavə olunur [7,8]. Dolomit çoxlu sayda tətbiq sahəsinə malik olan mineral xammaldır. Onlardan biri də yüksək keyfiyyətli, oda davamlı material istehsalıdır. Dolomit olduqca geniş tətbiq sahəsi olan mineral xammaldır və metallurgiya, tikinti, aqrokimya senayesində istifadə olunur. O cümlədən, tikintidə yapışdırıcı material kimi istifadə olunur [4]. Bu tədqiqat işinin məqsədi Qaraqaya dolomit mineral xammalının kimyəvi və mineraloji tərkibinin və termiki xassələrinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Cədvəl

Qaraqaya və Daşlı Dolomit yataqlarının kimyəvi tərkibləri

S/N	№	Na_2O	MgO	Al_2O_3	SiO_2	P_2O_5	SO_3	Cl	K_2O	CaO	TiO_2	MnO	Fe_2O_3	K.I	∑
1	Qaraqaya Sınaq 1	0.13	15.0	1.45	4.88	0.34	0.27	0.021	0.40	33.15	0.083	0.059	0.91	43.81	99.77
2	Qaraqaya Sınaq 2	0.13	15.2	0.52	1.76	0.20	0.084	0.029	0.15	35.84	0.031	0.12	0.41	45.04	99.68
3	Qaraqaya Sınaq 3	0.10	15.3	1.65	5.33	0.78	0.058	0.005	0.46	32.04	0.092	0.073	1.01	42.32	99.56
4	Daşlı Dolomit Sınaq 1	0.13	14.7	1.16	4.49	0.20	0.090	0.011	0.33	33.85	0.072	0.088	0.80	43.85	99.77
5	Daşlı Dolomit Sınaq 2	0.15	15.2	0.94	3.23	0.18	0.079	0.019	0.27	34.91	0.066	0.080	0.75	44.10	99.87

2. EKSPERİMENT

2.1. Kimyəvi tərkibin analizi (Rentgen spektral analizi)

Dolomitin kimyəvi tərkibini müəyyən etmək üçün yatağın üç müxtəlif yerlərindən üç nümunə götürülmüşdür.

Almaniya istehsalı olan "Advans" markalı cihazın köməyi ilə kimyəvi tərkib analiz olunmuşdur. Analizin nəticələri cədvəl № 1-də verilir.* Cədvəldə göründüyü kimi hər 3 nümunə, əsasən MgO və CaO –dən, (CO_2)-dən ibarətdir.

Başqa qarışıqlardan ən çox SiO_2-dir. Bir az irəli gedərək qeyd etmək lazımdır ki, kimyəvi və mineraloji tərkib eyni nümunələrdən olmadığı üçün, mineraloji tərkibin analizində mütləq bu faktı nəzərə almaq vacibdir. Qaraqaya dolomitinin kimyəvi tərkibinin Azərbaycanın başqa dolomit yataqları ilə müqayisəsi üçün cədvəl 1-də Daşgil dolomit yatağından götürülmüş 2 nümunənin də kimyəvi tərkibi verilir. Cədvəldən göründüyü kimi hər iki yatağın dolomitinin kimyəvi tərkibi bir-brinə çox yaxındır.

2.2.Mineraloji tərkibin analizi. (Rentgenfaza analizi)

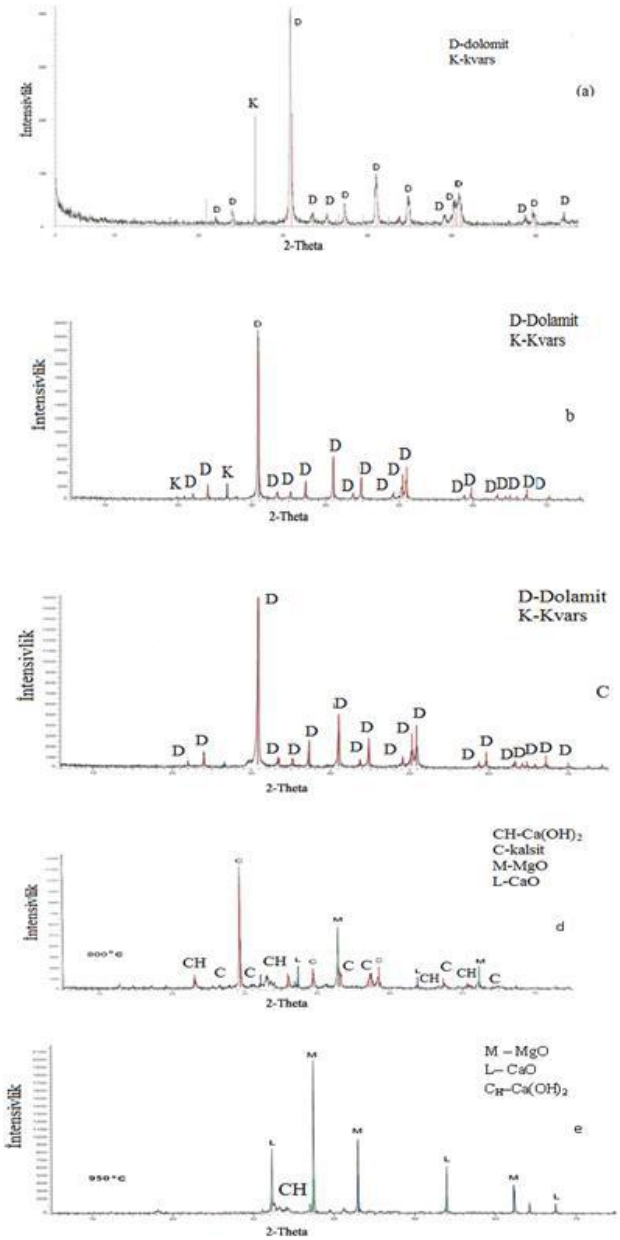

Şəkil 1. Dolomit nümunələrinin difraktoqramları. a –təbii dolomit, b – təbii dolomit, c – təbii dolomit, d – ~ 800° C-də yanmış dolomit, e – ~ 950° C-də yanmış dolomit.

* Analiz 2004-cü ildə "Azbentonit" şirkətində aparılmışdır.

Qaraqaya yatağından götürülmüş 3 nümunə xarici görünüşlərinə görə, əsasən, rəngləri ilə fərqlənirlər.

Nümunələr Almaniyanın istehsalı olan Advans-8 cihazında analiz olunmuşdur (Cu-şüalanma, Ni-filt).

Nümunələrin difraktoqramları şəkil 1-də verilir. Nümünə "a" əsasən dolomitdən, az miqdarda kvarsdan ibarətdir.

Nümunə "b", "c" mineraloji tərkibinə görə, demək olar ki, "a" nümunəsi ilə eynidir. d-si 3.20 Å –dən çox olan zəif refleks çöl şpatına uyğun gəlir.

Səkil 1 d-də 800°C, e - 950°C yandırılmış nümunənin difraktoqramı verilir. 800°C yandırılmış nümunə, əsasən, kalsitdən $CaCO_3$- dən, CaO və MgO-dən ibarətdir. Göründüyü kimi, 950° C -də dolomit tam parçalanır, lakin tam kristallaşmamış maddə əmələ gəlir və hələ dəqiq təyin olunmayıb. Çox ehtimal ki, bu havada CaO -in hidratlaşması nəticəsində əmələ gələn $Ca(OH_2)$-dir. Lakin d-si 2,96 Å olan pik kutnaherit- $Ca(Mn, Mg, Fe^{2+})(CO_3)_2$ mineralına uyğun gəlir. 950° -də, demek olar ki, dolomit tamamilə CaO və MgO-ya çevrilir. (şəkil 1e)

2.3. Termik analiz

Termik analiz Almaniya istehsalı olan "Perkin Elmer" STA600 cihazında aparılmışdır.

Termoqramı almaq üçün, nümunədən aqat həvəngdə, ölçüsü 5mm-ə qədər olan toz alınmışdır. 950°C-də 30 dəqiqə saxlanılmışdır.

Termoqram (DTA) şəkil 2-də verilir: 370°C, 570°C, 760°C və 840°C -də 4 endoeffekt var.

Çox ehtimal ki, 370°C nümunədən nəmlik çıxır, üzvi maddə parçalanır və s. 760°C-də dolomitin kristallik quruluşu parçalanır: MgO və $CaCO_3$ əmələ gəlir. 840°C-də $CaCO_3$, CaO və $2CO_2$- yə parçalanır.

[5], [6]-nın məlumatlarına görə dolomitin parçalanması 777,8°C və 834°C-də baş verir.

Birinci pik MgO-nin, ikinci pik CaO və CO_2-nin əmələ gəlməsinə səbəb olur. 1000°C-dən yuxarıda $Ca_3Mg(SiO_4)_2$ və $CaSiO_4$ əmələ gəlir.

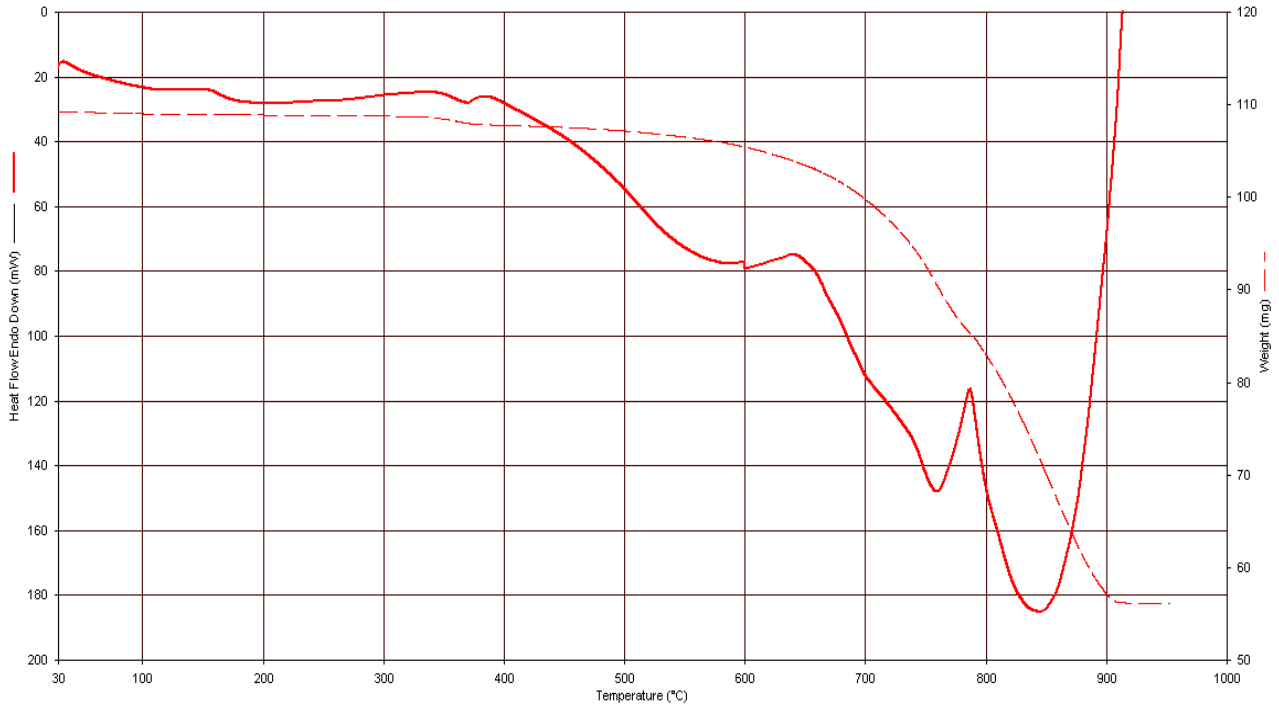

Şəkil 2. Dolomit nümunəsinin DTA-i və TQ-ı.

3. NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

RFA-ın nəticələrinə görə, dolomit 760°C və 834°C intervalında parçalandıqda, $CaCo_3$, MgO, CO_2 əmələ gəlir. Temperatur 950°C-yə çatanda, $CaCo_3$ -də, CaO və CO_2 parçalanır.

Ədəbiyyatdan [7] məlumdur ki, hava şəraitində 1000^oC-dən yuxarı temperaturda, əgər dolomitdə kvars varsa, kvars dolomitlə reaksiyaya girərək $Ca_3Mg(SiO_4)$ əmələ gətirir.

Dolomitdən *t*-ya davamlı material almaq üçün, onda Mg-un miqdarı maksimum olmalıdır və kristallitlərin ölçüsü ≤ 0.1 mm olmalıdır.

Dolomit klinkerində CaO su buraxı ilə reaksiyaya girərək Ca(OH) əmələ gətirir. Bu isə klinkerin həcminin genişlənməsinə səbəb olur və nəticədə ondan alınan yapışdırıcı parçalanır. Bunun qarşısını almaq üçün, klinkerə serpentinit və peridotit əlavə olunur. Bu zaman CaO tamamilə SiO_2-lə riaksiyaya girir və yüksək temperatura davamlı Ca_3SiO_5 əmələ gəlir. Ca_3SiO_5-in ərimə temperaturu 1500°C [8].

[1] *А.Г. Бетехтин.* «Курс минерологии» Москва, 1956.
[2] *Л. Берри, Б. Мейсон, Р. Дитрик.* Минералогия. Москва «Мир», 1987.
[3] Геология Азербайджана. Нерудные полезные ископаемые. Изд. АН Аз.ССР Баку, 1957, 190-298.
[4] *Ю.В. Сементовский, Е.Б. Бабрикова.* Минеральное сырье–Доломит. "Справочник. М.ЗАО" Геоинформация, 1998, 24.
[5] *S.Gunasekaran and G. Anbalagan.* Thermal decomposition of Natural dolomite. Bull Mater. Sci. Vol.30, N4, August 2007, p. 339-344.
[6] *B. Shahraki, B. Mehrabi and R. Dabiri.* Thermal behavior of refresh dolomite mine. (Central Uran). Journal of Mining and Metallurgy. 45. B (1), 2009, 35-44.
[7] *Д.К. Бирюлова*. Доломитовый цемент повышенной прочности и водостойкости. Диссертация. Казань. 2000.
[8] *Я. Инамури.* Огнеупорные материалы и их применение. Перевод с японского. *А.А. Тихонова.* Под редакцией. *А.Г. Юдина* 15.02.1981.

Qəbul olunma tarixi: 25.11.2015

FİZİKİ TERMİNLƏR VƏ İFADƏLƏR

A.İ. MUXTAROV
BDU, Z. Xəlilov, 23

M.A. MUXTAROV
AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu
Baki şəh., F. Ağayev küç, 9.

T.R. MEHDİYEV, K.B. QURBANOV, E.A. AXUNDOVA, N.A. AXUNDOVA, N.İ. HÜSEYNOVA, S.İ.ƏLİYEVA, E.Ə. ƏLƏSGƏROVA
AMEA, akademik H.M. Abdullayev adına Fizika İnstitutu
Az-1143, Bakı şəhəri, H. Cavid pr.,131.

G

g0001	gecə effekti	night effect	ночной эффект
g0002	gecə görünüşü	scotopic vision	ночное зрение
g0003	gecə göyünün işıqlanması	night airglow	свечение ночного неба
g0004	gecə işıqlanan buludlar	luminous night clouds	ночные светящиеся облака
g0005	gecə-gündüz bərabərliyi, bərabərlik nöqtəsi	equinox	равноденствие, точка равноденствия
g0006	gecə-gündüz bərabərliyinin kolyuru	equinoctial colure	колюр равноденствий
g0007	gecə şüalanması	nocturnal radiation	ночное излучение
g0008	gecə-gündüz hərəkəti	diurnal motion	суточное движение
g0009	gecə-gündüz librasiyası	diurnal libration	суточная либрация
g0010	gecə-gündüz parallaksı	diurnal parallax	суточный параллакс
g0011	gecə-gündüz paraleli	diurnal circle	суточная параллель
g0012	gecə-gündüz qabarmaları	diurnal tides	суточные приливы
g0013	gecə-gündüz variasiyası	diurnal variation	суточная вариация, суточное изменение
g0014	gecə-gündüz aberrasiyası	diurnal aberration	суточная аберрация
g0015	gecə-gündüz yaz bərabərliyi	vernal equinox	весеннее равноденствие
g0016	gecə-gündüzün minimal temperaturu	daily minimum temperature	суточная минимальная температура
g0017	gecə-gündüzün maksimal temperaturu	daily maximum temperature	суточная максимальная температура
g0018	gecikdirilmiş açma	delayed sweep	задержанная развертка
g0019	gecikdirmə sxemi, tutum dövrəsi	delay circuit	схема задержки, цепь задержки
g0020	gecikən cərəyan	lagging current	запаздывающий ток
g0021	gecikən neytron	delayed neutron	запаздывающий нейтрон
g0022	gecikən potensial	delayed potential, retarded potential	запаздывающий потенциал
g0023	gecikən Qrin funksiyası	retarded Green function	запаздывающая функция Грина
g0024	gecikən üs-üstə düşmə	delayed coincidence	запаздывающее совпадение
g0025	gecikən zərrəcik	delayed particle	запаздывающая частица

g0026	gecikmə	lag	запаздывание, задержка, отставание
g0027	gecikmə bucağı	angle of lag	угол запаздывания
g0028	gecikmə müddəti, gecikmə vaxtı	dead time	время запаздывания, время задержки
g0029	gecikmə spektri	retardation spectrum	спектр запаздывания
g0030	gecikmənin (ləngimənin) maqnitostriksiya xətti	magnetostrictive delay line	магнитострикционная линия задержки
g0031	gecikmənin elektrik xətti	electric delay line	электрическая линия задержки
g0032	gecikmənin təhrifi	delay distortion	искажение задержки
g0033	gedişlər (yollar) fərqi	path difference	разность хода (волн)
g0034	gen	gene	ген
g0035	gen mutasiyası	gene mutation	генная мутация
g0036	generasiyaetmə amplitudu	oscillation amplitude	амплитуда генерации
g0037	generasiya dalğa uzunluğu	oscillation wavelength	длина волны генерации
g0038	generasiya dalğası	lasing wave	волна генерации
g0039	generasiya edilən işıq	lasing light	генерируемый свет
g0040	generasiya edilən moda (adət)	oscillating mode	генерируемая мода
g0041	generasiya edilən proqram	generating program	генерирующая программа, программа-генератор
g0042	generasiya edilmiş ünvan	generated address	генерированный адрес
g0043	generasiya gərginliyi	lasing voltage	напряжение генерации
g0044	generasiya mexanizmi	oscillation mechanism	механизм генерации
g0045	generasiya prinsipi	oscillation principle	принцип генерации
g0046	generasiya şərti	lasing condition	условие генерации
g0047	generasiya spektri	oscillation spectrum	спектр генерации
g0048	generasiya spektrinin eni	oscillation spectrum width	ширина спектра генерации
g0049	generasiya tezliyi	oscillation frequency	частота генерации
g0050	generasiya zolağının eni	lasing bandwidth	ширина полосы генерации
g0051	generasiya oblastı	lasing region	область генерации
g0052	generasiya xətti	oscillation line	линия генерации
g0053	generasiya xəttinin eni	oscillation line width	ширина линии генерации
g0054	generasiya xarakteristikası	oscillation characteristic	генерационная характеристика
g0055	generasiyanın (əmələ gəlmənin) intensivliyi	lasing intensity	интенсивность генерации
g0056	generasiyanın həddşərti	threshold condition of oscillation	пороговое условие генерации
g0057	generasiyanın hüdudu	oscillation threshold	порог генерации
g0058	generator	generator, oscillator, vibrator	генератор
g0059	generator lampası	oscillating tube	генераторная лампа
g0060	generator qazı	producer gas	генераторный газ
g0061	generatorun müqaviməti	generator resistance	сопротивление генератора
g0062	genetik karta	genetic map	генетическая карта
g0063	genetik kod	genetic code	генетический код
g0064	genetik məlumat	genetic information	генетическая информация
g0065	genetik analiz	genetic analysis	генетический анализ
g0066	geniş mənada funksiya elementi	function element in the wider sense	элемент функции в широком смысле
g0067	geniş mənada müntəzəm yığılma	uniform convergence in wide sense	равномерная сходимость в широком смысле

g0068	geniş mənada paralel	parallel in wide sense	параллельный в широком смысле
g0069	geniş mənada analitik davam etdirmə	analytic function in the wider sense	аналитическое продолжение в широком смысле
g0070	geniş mənada analitik funksiya	analytic function in wide sense	аналитическая функция в широком смысле
g0071	geniş sahəli gücləndirici	wide-band amplifier	широкополосный усилитель
g0072	geniş sahəli veriliş	broad-band transmission	широкополосная передача
g0073	geniş zolaqlı güclənmə	wide-band amplification	широкополосное усиление
g0074	geniş-impulslu modulyasiya	pulse-length modulation	широтно-импульсная модуляция
g0075	genişlənən dəstə	scanning beam	развёртывающий (сканирующий) пучок, развёртывающий (сканирующий) луч
g0076	genişlənən kainat	expanding universe	расширяющаяся вселенная
g0077	genişlənən örtük	expanding shell	расширяющаяся оболочка
g0078	genişlənmə	expansion	расширение
g0079	genişlənmə əmsalı	expansion coefficient	коэффициент расширения
g0080	genişlənmə əyrisi	expansion curve	кривая расширения
g0081	genişlənmə qüvvəsi	expansion force	сила расширения
g0082	genişlənmə	expansibility	расширяемость
g0083	genişlənmələr qrupu	group of extensions	группа расширений
g0084	genişlənmiş matrisa	augmented matrix	расширенная (пополненная) матрица
g0085	geriyə (dal-dala) hərəkət	retrograde motion	попятное движение
g0086	geri qalmaq (ləngimə)	delay	задержка, запаздывание, отставание
g0087	germetikliyə nəzərən sınama	airtight test	испытание на герметичность
g0088	germanium	germanium	германий
g0089	germanium diodu	germanium diode	германиевый диод
g0090	germanium düzləndirici	germanium rectifier	германиевый выпрямитель
g0091	germanium ərinti tranzistoru	germanium alloy transistor	германиевый сплавной транзистор
g0092	germanium kristalı	germanium crystal	германиевый кристалл
g0093	germanium meza-tranzistoru	germanium mesa transistor	германиевый меза-транзистор
g0094	germanium tranzistoru	germanium transistor	германиевый транзистор
g0095	germaniumun monokristalı	germanium single crystal	монокристалл германия
g0096	gerpolodiya	herpolhode	герполодия
g0097	getdikcə artan ardıcıllıq	increasing sequence	возрастающая последовательность
g0098	getdikcə azalma, əksilmə	decrease, decreasing, diminution, diminishing, subsiding	убывание, убыль
g0099	geotermika (geoistilik)	geothermics	геотермика
g0100	geterogen kataliz	heterogeneous catalysis	гетерогенный катализ
g0101	gərgin hal	stressed state	напряжённое состояние
g0102	gərginlik	intensity, strength, tension	напряженность
g0103	gərginlik	voltage	напряжение
g0104	gərginlik komponenti	stress component	составляющая напряжения
g0105	gərginlik bölən	voltage divider	делитель напряжения
g0106	gərginlik dövrəsi	voltage circuit	цепь напряжения

g0107	gərginlik amplitudu	stress amplitude	амплитуда напряжения
g0108	gərginlik düşgüsü	voltage drop	падение напряжения
g0109	gərginlik intensivliyi	intensity of stress	интенсивность напряжений
g0110	gərginlik ellipsi	stress ellipse	эллипс напряжений
g0111	gərginlik ellipsoidi	ellipsoid of stress	эллипсоид напряжений
g0112	gərginlik funksiyası	stress function	функция напряжения
g0113	gərginlik impulsu	voltage pulse	импульс напряжения
g0114	gərginlik konsentrasiyası	stress concentration	концентрация напряжений
g0115	gərginlik mənbəyi	voltage source	источник напряжения
g0116	gərginlik pulsasiyası	voltage pulsation	пульсация напряжения
g0117	gərginlik rejimi	voltage mode	режим напряжений
g0118	gərginlik relesi	voltage relay	реле напряжения
g0119	gərginlik rezonansı	voltage resonance	резонанс напряжений
g0120	gərginlik stabilizatoru	voltage stabilizer	стабилизатор напряжения
g0121	gərginlik sarğacı	voltage coil	катушка напряжения
g0122	gərginlik tənzimləyicisi	voltage regulator	регулятор напряжения
g0123	gərginlik tenzoru	stress tensor	тензор напряжений
g0124	gərginlik transformatoru	voltage transformer	трансформатор напряжения
g0125	gərginlik üzrə əks rabitə	voltage feedback	обратная связь по напряжению
g0126	gərginlik üzrə əks rabitəli gücləndirici	voltage feedback amplifier	усилитель с обратной связью по напряжению
g0127	gərginlik üzrə həssaslıq	voltage sensitivity	чувствительность по напряжению
g0128	gərginlik üzrə mənfi əks rabitə	voltage negative feedback	отрицательная обратная связь по напряжению
g0129	gərginlik üzrə paralel əks rabitə	parallel voltage feedback	параллельная обратная связь по напряжению
g0130	gərginlik üzrə əks rabitə	voltage feedback	обратная связь по напряжению
g0131	gərginlik üzrə ardıcıl əks rabitə	series voltage feedback	последовательная обратная связь по напряжению
g0132	gərginlik vektoru	voltage vector	вектор напряжения
g0133	gərginlik altında köhnəlmə	stress ageing	старение под напряжением
g0134	gərginlik altında korroziya	stress corrosion	коррозия под напряжением
g0135	gərginlik amplitudu	voltage amplitude	амплитуда напряжения
g0136	gərginlik xarakteristikası	voltage characteristic	характеристика напряжения
g0137	gərginlik, güc, qüvvət	stress	напряжение, усилие
g0138	"gərginlik-deformasiya" diaqramı	stress-strain diagram	диаграмма «напряжение - деформация»
g0139	gərginliklər epyuru (xətti)	stress line	эпюра напряжений
g0140	gərginliklər fərqi	voltage difference	разность напряжений
g0141	gərginliklər sırası	electrochemical series	ряд напряжений
g0142	gərginliyi gücləndirmə	voltage amplification	усиление напряжения
g0143	gərginliyi kənar etməklə dəmləmə	stress relieving	отжиг со снятием напряжений
g0144	gərginliyi kalibrləmə	voltage calibration	калибровка напряжения
g0145	gərginliyi tənzimləmə	voltage regulation	регулирование напряжения
g0146	gərginliyin dərəcəsi	voltage level	уровень напряжения
g0147	gərginliyin daxili düşməsi	internal voltage drop	внутреннее падение напряжения
g0148	gərginliyin ən böyük (kiçik) qiyməti	limit stress	предельное напряжение

g0149	gərginliyin götürülməsi	stress relieving	снятие напряжения
g0150	gərginliyin gücləndiricisi	voltage amplifier	усилитель напряжения
g0151	gərginliyə görə əks rabitə əmsalı	voltage feedback factor	коэффициент обратной связи по напряжению
g0152	gərginliyin kənara çıxması	voltage deviation	отклонение напряжения
g0153	gərginliyin kompensasiyası	voltage compensation	компенсация напряжения
g0154	gərginliyin konsentrasiya (qəlizlənmə) əmsalı	stress concentration factor	коэффициент концентрации напряжений
g0155	gərginliyin Maksvel tenzoru	Maxwell stress tensor	максвелловский тензор напряжений
g0156	gərginliyin relaksasiyası	stress relaxation	релаксация напряжений
g0157	gərginliyin stabilləşməsi	voltage stabilization	стабилизация напряжения
g0158	gərginliyin vibrasiya tənzimləyicisi	vibrating-type voltage regulator	вибрационный регулятор напряжения
g0159	gərginliyin avtomatik tənzimləyicisi	automatic voltage regulator	автоматический регулятор напряжения
g0160	gərginliyin optik əmsalı	stress-optical coefficient	оптический коэффициент напряжений
g0161	gərilmə	tension	натяжение, сила натяжения
g0162	gərilmə borusu	tension tube	трубка натяжения
g0163	gərilmə deformasiyası	tensile strain, tensile deformation	деформация растяжения
g0164	gərilmə dalğası	stress wave	волна напряжений
g0165	gərilmə gərginliyi	tensile stress	растягивающее напряжение
g0166	gərilmə qüvvəsi	tensile force	растягивающая сила, сила натяжная
g0167	gərilmə yükü	tensile load	растягивающая нагрузка
g0168	gərilmə zamanı dağıntı	tensile fracture	разрушение при растяжении
g0169	gərilmə xətti	tension line	линия натяжения
g0170	gərilmədə sərtlik	extensional rigidity	жёсткость при растяжении
g0171	gərilməni ölçən	tensionmeter	измеритель натяжения
g0172	gərilməyə nəzərən möhkəmlik	tensile strength	прочность на растяжение
g0173	gərilməyə nəzərən sınama	tensile test	испытание на растяжение
g0174	gərilmiş sferoid, uzanmış (uzadılmış) sferoid	prolate spheroid	вытянутый сфероид, удлинённый сфероид
g0175	gərilmiş simmetrik fırfıraşəkilli molekul	prolate symmetric top molecule	молекула типа вытянутого симметричного волчка
g0176	gəmi yırğalanması	rolling	бортовая качка
g0177	gətirilən qrup	reducible group	приводимая группа
g0178	gətirilmə əmsalı	reduction coefficient	коэффициент приведения
g0179	gətirilməmək vahidi	irreducibility unit	единица неприводимости
g0180	gətirilməyən çoxhədli	irreducible polynomial	неприводимый многочлен
g0181	gətirilməyən komponent	irreducible component	неприводимая компонента
g0182	gətirilməyən tenzor	irreducible tensor	неприводимый тензор
g0183	gətirilməyən təsvir	irreducible representation	неприводимое представление
g0184	gətirilmiş çoxhədli	reducible polynomial	приводимый многочлен
g0185	gətirilmiş elastiklik	elasticity	приведенная упругость
g0186	gətirilmiş en	reduced width	приведённая ширина
g0187	gətirilmiş həcm	reduced volume	приведённый объём
g0188	gətirilmiş hal	reduced state	приведенное состояние
g0189	gətirilmiş hal tənliyi	reduced characteristic equation	приведённое уравнение состояния

g0190	gətirilmiş istilik miqdarı	reduced quantity of heat	приведённое количество теплоты
g0191	gətirilmiş kəmiyyət	reduced value, specific value	приведенная величина
g0192	gətirilmiş kütlə	reduced mass	приведённая масса
g0193	gətirilmiş matrisa elementi	reduced matrix element	приведённый матричный элемент
g0194	gətirilmiş özlülük	reduced viscosity	приведённая вязкость
g0195	gətirilmiş temperatur	specific temperature	приведенная температура
g0196	gətirilmiş tənlik	reduced equation	приведенное уравнение
g0197	gətirilmiş təsvir	reduced representation, reducible representation	приведённое представление, приводимое представление
g0198	gətirilmiş təzyiq	reduced pressure	приведённое давление
g0199	gətirilmiş uzunluq	reduced length	приведенная длина
g0200	gətirilmiş ortoqonal qrup	reduced orthogonal group	приведённая ортогональная группа
g0201	gətirmə, gətirilmə	drive	привод
g0202	Geyger-Nettol qanunu	Geiger-Nuttall's law	закон Гейгера-Неттола
g0203	geostrofik hərəkət	geostrophic motion	геострофическое движение
g0204	geostrofik külək	geostrophic wind	геострофический ветер
g0205	geostrofik tarazlıq	geostrophic equilibrium	геострофическое равновесие
g0206	geostrofik adveksiyası	geostrophic advection	геострофическая адвекция
g0207	geostrofik axın	geostrophic current	геострофическое течение
g0208	geodezik dairə	geodesic circle	геодезическая окружность
g0209	geodezik en dairəsi	geodetic latitude	геодезическая широта
g0210	geodezik əyrilik	geodesic curvature	геодезическая кривизна
g0211	geodezik koordinatlar	geodesic coordinates	геодезические координаты
g0212	geodezik məsafə	geodetic longitude	геодезическое расстояние
g0213	geodezik peyk	geodetic satellite	геодезический спутник
g0214	geodezik presessiya	geodetic precession	геодезическая прецессия
g0215	geodezik polyar koordinatlar	geodesic polar coordinates	геодезические полярные координаты
g0216	geodezik üçbucaq	geodetic triangle	геодезический треугольник
g0217	geodezik uzunluq dairəsi	geodetic longitude	геодезическая долгота
g0218	geodezik astronomiya	geodetic astronomy	геодезическая астрономия
g0219	geodezik xətt	geodesic line, geodetic line	геодезическая линия
g0220	geofizika	geophysics	геофизика
g0221	geofon	geophone	геофон
g0222	geoid (yer planetinin əsas forması)	geoid	геоид
g0223	geokimyəvi tsikl	geochemical cycle	геохимический цикл
g0224	geokimya	geochemistry	геохимия
g0225	geomaqnit effekt	geomagnetic effect	геомагнитный эффект
g0226	geomaqnit ekvator	geomagnetic equator	геомагнитный экватор
g0227	geomaqnit en dairəsi	geomagnetic latitude	геомагнитная широта
g0228	geomaqnit fırtına (tufan)	geomagnetic storm	геомагнитная буря
g0229	geomaqnit koordinatlar	geomagnetic coordinates	геомагнитные координаты
g0230	geomaqnit sahə	geomagnetic field	геомагнитное поле
g0231	geomaqnit variasiya	geomagnetic variation	геомагнитная вариация
g0232	geomaqnit ox	geomagnetic axis	геомагнитная ось

g0233	geopotensial	geopotential	геопотенциал
g0234	geopotensial metr	geopotential meter	геопотенциальный метр (98 дж/кг)
g0235	geosentrik en dairəsi	geocentric latitude	геоцентрическая широта
g0236	geosentrik hərəkət	geocentric motion	геоцентрическое движение
g0237	geosentrik koordinatlar	geocentric coordinates	геоцентрические координаты
g0238	geosentrik məsafə	geocentric distance	геоцентрическое расстояние
g0239	geosentrik parallaks	geocentric parallax	геоцентрический параллакс
g0240	geosentrik uzunluq dairəsi	geocentric longitude	геоцентрическая долгота
g0241	geosentrik zenit	geocentric zenith	геоцентрический зенит
g0242	geosinklinal	geosyncline	геосинклиналь
g0243	geotermik qradiyent	geothermal gradient	геотермический градиент
g0244	geoxronologiya	geochronology	геохронология
g0245	Gibbs paradoksu	Gibbs paradox	парадокс Гиббса
g0246	Gibbs-Dyügem tənliyi	Gibbs-Duhem's equation	уравнение Гиббса-Дюгема
g0247	Gibbs-Helmhols tənliyi	Gibbs-Helmholtz's equation	уравнение Гиббса-Гельмгольца
g0248	Gibbs statistikası	Gibbs statistics	статистика Гиббса
g0249	Gibbsin adsorbsiya tənliyi	Gibbs adsorption equation	адсорбционное уравнение Гиббса
g0250	girdələnmiş uc	cup point	закругленный конец
g0251	giriş (başlanğıc) funksiya	input function	входная функция
g0252	giriş bəbəyi	entrance pupil	входной зрачок, зрачок входа
g0253	giriş borusu	lead-in tube	вводная трубка
g0254	giriş cərəyanı	input current	входной ток, ток на входе
g0255	giriş gərginliyi	input voltage	входное напряжение, напряжение на входе
g0256	giriş dəyişdirici	input transducer	входной преобразователь
g0257	giriş dalğa aparan	input waveguide	входной волновод
g0258	giriş kanalı	input channel	входной канал, канал ввода
g0259	giriş tam keçiriciliyi	input admittance	входная полная проводимость
g0260	giriş gücləndiricisi	input amplifier	входной усилитель
g0261	giriş impulsu	input pulse	входной импульс
g0262	giriş keçiriciliyi	input conductance	входная проводимость
g0263	giriş məlumatları	input data	входные данные
g0264	giriş elektrodu	input electrode	входной электрод
g0265	giriş müqaviməti	input resistance	входное сопротивление
g0266	giriş nöqtəsi	entry point	точка входа
g0267	giriş proqramı	input program	входная программа, программа ввода
g0268	giriş rezonatoru	input resonator	входной резонатор
g0269	giriş səviyyəsi	input level	входной уровень, уровень на входе
g0270	giriş siqnalı	input signal	входной сигнал
g0271	giriş sıxıcı	input terminal	входной зажим
g0272	giriş sarğısı	input winding	входная обмотка
g0273	giriş sxemi	input circuit	входная схема, входная цепь, входной контур
g0274	giriş tezliyi	input frequency	входная частота
g0275	giriş transformatoru	input transformer	входной трансформатор

g0276	giriş tutumu	input capacitance	входная ёмкость
g0277	giriş gücü	input power	входная мощность, мощность на входе
g0278	giriş tam müqaviməti	input impedance	входное полное сопротивление
g0279	giriş yarığı	entrance slit	входная щель
g0280	giriş xarakteristikası	input characteristic	входная характеристика
g0281	giriş, daxil etmə, keçirmə, injeksiya	injection	введение, ввод, инжекция
g0282	giriş, giriş siqnalı	input	вход, ввод, входной сигнал
g0283	giriş-çıxış	input-output	ввод-вывод
g0284	giriş-çıxış (daxil etmə-çıxarma) qurğusu	input-output device	устройство ввода-вывода
g0285	giriş-çıxış əməliyyatı	input-output operation	операция ввода-вывода
g0286	giriş-çıxış komandası	input-output instruction	команда ввода-вывода
g0287	giriş-çıxış interfeysi	input-output interface	интерфейс ввода-вывода
g0288	giriş-çıxış kanalı	input-output channel	канал ввода-вывода
g0289	giriş-çıxışın registri	input-output register	регистр ввода-вывода
g0290	giriş-çıxışın qırılması	input-output interruption	прерывание ввода-вывода
g0291	giriş-çıxışla idarə edilmə	input-output control	управление вводом-выводом
g0292	girişdə təzyiq	inlet pressure	давление на входе
g0293	giromaqnit tezliyi	high frequency	гиромагнитная частота
g0294	girormaqnit rezonans	gyromagnetic resonance	гиромагнитный резонанс
g0295	gizlədilməyə qarşı maddə	antifoggant	противовуалирующее вещество
g0296	gizlədilmiş cəbhə	masked front	маскированный фронт
g0297	gizli buxarlanma istiliyi	latent heat of evaporation	скрытая теплота испарения
g0298	gizli dayanıqsızlıq	latent instability	скрытая неустойчивость
g0299	gizli istilik	latent heat	скрытая теплота
g0300	gizli fotoqrafik xəyal (surət)	photographic latent image	скрытое фотографическое изображение
g0301	gizli xəyal (surət)	latent image	скрытое изображение
g0302	göbələkşəkilli bulud	mushroom cloud	грибовидное облако (при взрыве атомной бомбы)
g0303	göndərici stansiya	sending station	отправная станция
g0304	göndərici aparat	sender apparatus	аппарат отправитель
g0305	görmə	eyesight, vision	зрение
g0306	görmə hüceyrəsi	visual cell	зрительная клетка
g0307	görmə şüası	line of sight	луч зрения
g0308	görmə piqmenti	visual pigment	зрительный пигмент
g0309	görmə itiliyi	visual acuity	острота зрения
g0310	görmənin meteoroloji uzaqlığı	meteorological visual range	метеорологическая дальность видимости
g0311	görünən üfüq	apparent horizon	видимый горизонт
g0312	görünən diametr	apparent diameter	видимый диаметр (светила)
g0313	görünən hərəkət	apparent motion	видимое движение
g0314	görünən hissə	visible part	видимая часть, видимый участок (спектра)
g0315	görünən işıq	visible light	видимый свет
g0316	görünən menisk	apparent meniscus	видимый мениск
g0317	görünən nüfuzetmə	visible permeability	видимая проницаемость

g0318	görünən radius	apparent radius	видимый радиус
g0319	görünən siqnal	visible signal	видимый сигнал
g0320	görünən spektr, görünən şüalanma spektri	visible spectrum	видимый спектр, спектр видимого излучения
g0321	görünən şüa	apparent beam	видимый луч
g0322	görünən şüalanma	visible radiation	видимое излучение
g0323	görünən sahə	visible scope	видимая область
g0324	görünən tezliyin gücləndiricisi, videogücləndirici	video frequency amplifier, video amplifier	усилитель видеочастоты, видеоусилитель
g0325	görünən ulduz kəmiyyəti	apparent magnitude	видимая звездная величина
g0326	görünən yer	apparent place	видимое место, видимое положение
g0327	görünən alov	visible flame	видимое пламя
g0328	görünən oblast	visible region	видимая область (спектра)
g0329	görünən orbit	apparent orbit	видимая орбита
g0330	görünmə bucağı	visual angle	угол зрения
g0331	görünmə sahəsi	visual field	поле зрения
g0332	görünmə funksiyası	visibility function	функция видимости
g0333	görünmənin uzaqlığı	visual range	дальность видимости
g0334	görünməyən (gizli) xəyalın reqressiyası	latent image fading	регрессия скрытого изображения
g0335	görünməyən işıq	dark light	невидимый свет
g0336	görünməyən şüa	invisible beam	невидимый луч
g0337	görünməyən şüalanma	invisible radiation	невидимое излучение
g0338	görünüş (görünmə)	visibility	видимость, видность
g0339	görünüş əyrisi	visibility curve	кривая видности
g0340	görünüşü ölçən	visibility meter	измеритель видимости
g0341	görünüş radiusu	radius of visual field	радиус поля зрения
g0342	göstərən (nümayiş etdirən) ölçü cihazı	indicating instrument	показывающий измерительный прибор
g0343	göstərici	arm, hand, indicator, needle, pointer, telltale	указатель
g0344	göstərici, əmsal	exponent, index	показатель
g0345	göstəricilər ellipsoidi	index ellipsoid	эллипсоид показателей
g0346	göy cisimlərinin (ulduzlarının) fotometriyası	photometry of heavenly bodies	фотометрия небесных светил
g0347	göy (səma) cismi	celestial body	небесное тело
g0348	göy (səma) dalğası	sky wave	небесная (пространственная) волна
g0349	göy (səma) ekvatoru	celestial equator	небесный экватор
g0350	göy gurultusu	thunder	гром
g0351	göy (səma) işığı	sky light	свет неба
g0352	göy (səma) koordinatları	celestial coordinates	небесные координаты
g0353	göy (səma) meridianı	celestial meridian	небесный меридиан
g0354	göy (səma) mexanikası	celestial mechanics	небесная механика
g0355	göy (səma) qlobusu	celestial globe	небесный глобус
g0356	göy qübbələri	celestial pole	небесные полюсы
g0357	göy sferası	celestial sphere	небесная сфера

g0358	göy qütbü	celestial pole	небесный полюс, полюс мира
g0359	göy qurşağı	rainbow	радуга
g0360	göy şüa	blue beam	синий луч
g0361	göydaş	blue vitriol; copper sulfate	медный купорос
g0362	göyün parlaqlığı	sky brightness	яркость неба
g0363	göz linzası	eyelens	глазная линза
g0364	göz qabarcığı	optic vesicle	глазной пузырь
g0365	göz almacığı	eyeball	глазное яблоко
g0366	gözləyən multivibrator	monostable multivibrator	ждущий мультивибратор
g0367	gözlənilən nizamlama	follow-up control	следящее регулирование
g0368	gözləyən açılma (açılış)	single sweep	ждущая (однократная) развёртка
g0369	güc	potency	мощность
g0370	güc əmsalı	power coefficient, power factor	коэффициент мощности
g0371	güc əmsalını ölçən	power-factor meter	измеритель коэффициента мощности
g0372	güc ölçən	dynamometer	силомер
g0373	güc relesi	power relay	реле мощности
g0374	güc sıçrayışları	chugging	скачки мощности
g0375	güc spektri	power spectrum	спектр мощности
g0376	güc stansiyası	power-station, power-house	силовая станция
g0377	güc tənliyi	power equation	уравнение мощности
g0378	gücləndirən (yüksəldən) transformator	step-up transformer	повышающий трансформатор
g0379	gücləndirici antenna	reinforcement antenna	антенна усиления
g0380	gücləndirici ekran	intensifying screen	усиливающий экран
g0381	gücləndirici element	amplification element	усилительный элемент
g0382	gücləndirici lampa	amplifier tube	усилительная лампа
g0383	gücləndirici mühit	amplifying medium	усиливающая среда
g0384	gücləndirici sxem	amplifying circuit	схема усиления
g0385	gücləndirici təsir	amplification action	усилительное действие
g0386	gücləndirilmiş cərəyan	amplified current	усиленный ток
g0387	gücləndirmə dərəcəsi	amplification degree	степень усиления
g0388	gücləndirmə əmsalı, gücləndirmə sabiti, μ əmsalı	amplification factor, gain , payoff, magnification constant, μ factor	коэффициент усиления, константа усиления, μ коэффициент
g0389	gücləndirmə əyrisi	gain curve	кривая усиления
g0390	güclənmə kaskadı	amplification stage	каскад усиления
g0391	güclənmə xarakteristikası	amplification characteristic	характеристика усиления
g0392	güclənmə, qüvvətlənmə	amplification, gain, payoff	усиление
g0393	güclənmə, qüvvətlənmə, gücləndirmə əmsalı, uduş	amplification, gain, payoff	усиление, коэффициент усиления, выигрыш
g0394	güclənmənin doyması	gain saturation	насыщение усиления
g0395	güclü yığılma	strong convergence	сильная сходимость
g0396	güclü cərəyan	heavy current	сильный ток
g0397	güclü elektrik sahəsi	strong electric field	сильное электрическое поле
g0398	güclü elektrolit	strong electrolyte	сильный электролит
g0399	güclü fokuslama, sərt fokuslaşma	strong focusing	сильная фокусировка, жёсткая фокусировка

g0400	güclü maqnit sahəsi	strong magnetic field	сильное магнитное поле
g0401	güclü maqnitli cisim	strong-magnetic body	сильномагнитное тело
g0402	güclü qarşılıqlı təsir	strong interaction	сильное взаимодействие
g0403	güclü stansiya	bulk station	мощная станция
g0404	güclü sahə	high field, strong field	сильное поле
g0405	güclü tranzistor	power transistor	мощный транзистор
g0406	güclü turşu	strong acid	сильная кислота
g0407	güclü topologiya	strong topology	сильная топология
g0408	güclü yağış	hard shower, shower	жёсткий (проникающий) ливень, ливень
g0409	gücü gücləndirmə, gücün gücləndirmə əmsalı	power gain	усиление мощности, коэффициент усиления мощности
g0410	gücün dərəcəsi	power level	уровень мощности
g0411	gücun gücləndiricisi	power amplifier	усилитель мощности
g0412	gücun itgisi	power loss	потери мощности
g0413	gücün gücləndirmə kaskadı	power amplification stage	каскад усиления мощности
g0414	gücün nominal əmsalı	rated power factor	номинальный коэффициент мощности
g0415	gücün özbaşına tənzimlənməsi	automatic power control	автоматическое регулирование мощности
g0416	gücün sərf edilməsi, elektrik enerjisinin sərf edilməsi	power consumption	потребление мощности, потребление электроэнергии
g0417	gümüş	silver	серебро
g0418	gümüş dənəsi (qırığı)	silver grain	серебряное зерно
g0419	gümüş diskli pirheliometr	silver disk pyrheliometer	пиргелиометр с серебряным диском
g0420	gümüş kulometri	silver coulometer	серебряный кулометр
g0421	gümüş kağızı	silver paper	серебряная бумага
g0422	gümüş voltametri	silver voltameter	серебряный вольтаметр
g0423	gümüşü-donuq slyüda	silver-obscure mica	серебристо-дымчатая слюда
g0424	gümüşləmə, gümüşlənmə	silver plating	серебрение
g0425	gümüşlü şəkil (sürət)	silver image	серебряное изображение
g0426	gümüşün bərkimə nöqtəsi	silver point	точка (температура) затвердевания серебра
g0427	gün, gecə-gündüz	day	день, сутки
g0428	gündəlik dəyişmə	diurnal variation	суточное
g0429	gündəlik gediş	daily run	суточный ход
g0430	gündüz görmə	day (light) [photopic] vision	дневное зрение
g0431	gündüz işığı	daylight	дневной свет
g0432	gündüz işığı lampası	daylight lamp	лампа дневного света
g0433	gündüz işıqlı lüminessent lampası	daylight fluorescent lamp	люминесцентная лампа дневного света
g0434	gündüz qövsü	diurnal arc	дневная дуга
g0435	Günəş	Sun	Солнце
g0436	günəş batareyası	solar battery	солнечная батарея
g0437	Günəş diski	solar disk	диск Солнца, солнечный диск
g0438	günəş dövrü	solar cycle	солнечный цикл
g0439	günəş enerjisi	solar energy	солнечная энергия
g0440	günəş fəaliyyəti	solar activity	солнечная деятельность

g0441	Günəş fəallığı	solar activity	солнечная активность, активность Солнца
g0442	Günəş fizikası	solar physics	физика Солнца, гелиофизика
g0443	Günəş fotosferası	solar photosphere	фотосфера Солнца
g0444	günəş gecə-gündüzü	solar day	солнечные сутки
g0445	günəş ili	solar year	солнечный год, тропический год
g0446	günəş küləyi	solar wind, heliotropic wind	солнечный ветер
g0447	günəş təqvimi	solar calendar	солнечный календарь
g0448	günəş korpuskulyar seli (axını)	solar corpuscular	солнечный корпускулярный поток
g0449	günəş kosmik şüaları	solar cosmic rays	солнечные космические лучи
g0450	günəş ləkələri qrupu	sunspot group	группа солнечных пятен
g0451	günəş ləkələri şəklindəki püskürtülər	sunspot prominence	протуберанцы типа солнечных пятен
g0452	günəş ləkələrinin maqnit sahəsi	sunspot magnetic field	магнитное поле солнечных пятен
g0453	günəş ləkələrinin nisbi sayı	relative sunspot number	относительное число солнечных пятен
g0454	günəş ləkəsi	sunspot	солнечное пятно
g0455	günəş ləkəsi spektri	sunspot spectrum	спектр солнечного пятна
g0456	Günəşin mərkəzi	Sun's center	центр Солнца
g0457	Günəş maqnit sahəsi	solar magnetic field	магнитное поле Солнца
g0458	günəş nutasiyası	solar nutation	солнечная нутация
g0459	günəş plazması	solar plasma	солнечная плазма
g0460	Günəş parallaksı	solar parallax	параллакс Солнца, солнечный параллакс
g0461	günəş qabarması	solar tide	солнечный прилив
g0462	günəş rəsədxanası	solar observatory	солнечная обсерватория
g0463	günəş radiasiyası	solar radiation	солнечная радиация, солнечное излучение
g0464	günəş sistemi	solar system	солнечная система
g0465	günəş spektri	solar spectrum	солнечный спектр
g0466	günəş şüaları	sunlight	солнечные лучи
g0467	günəş sabiti (şüalanma)	solar constant	солнечная постоянная
g0468	günəş saatı	sundial	солнечные часы
g0469	günəş sobası (peçi)	solar furnace	солнечная печь
g0470	günəş teleskopu	solar telescope	солнечный телескоп
g0471	günəş tutulması	solar eclipse	солнечное затмение
g0472	günəş tacı	solar corona	солнечная корона
g0473	günəş vaxtı	solar time	солнечное время
g0474	Günəş alışması	solar flare	солнечная (хромосферная) вспышка, вспышка на Солнце
g0475	Günəş atmosferi	solar atmosphere	атмосфера Солнца, солнечная атмосфера
g0476	Günəşdə aktiv oblast	solar active region	активная область на Солнце
g0477	günəşdurma kolyuru	solstice colure	колюр солнцестояний
g0478	Günəşə nəzərən orta	mean sun	среднее Солнце
g0479	günəşə qarşı, anteliy	anthelion	противосолнце, антелий
g0480	Günəşin batması	sunset	заход Солнца
g0481	Günəşin doğması	sunrise	восход Солнца

g0482	Günəşin hündürlüyü	solar altitude	высота Солнца
g0483	Günəşin kütləsi	Sun's mass	масса Солнца, солнечная масса
g0484	Günəşin korpuskul tutulması	corpuscular eclipse	корпускулярное затмение Солнца
g0485	Günəşin müşahidələri	solar observation	наблюдения Солнца, солнечные наблюдения
g0486	Günəşin monoxromatik surəti	monochromatic image of the sun	монохроматическое изображение Солнца
g0487	Günəşin radioşüalanması	solar radio waves	радиоизлучение Солнца, солнечное радиоизлучение
g0488	Günəşin radioşualanmasının intensivliyi	solar radio wave intensity	интенсивность радиоизлучения Солнца
g0489	günəşin səthində ən parlaq yer	facula	солнечный факел
g0490	Günəşin apeks hərəkəti	solar apex	апекс (движения) Солнца, солнечный апекс
g0491	günəşaltı nöqtə	subsolar point	подсолнечная точка
g0492	günün yarısı (günorta)	noon	полдень
g0493	günorta xətti	meridian line	полуденная линия
g0494	gurultu cərəyanı	noise current	шумовой ток
g0495	gurultu gərginliyi	noise voltage	шумовое напряжение
g0496	gurultu müqaviməti	noise resistance	шумовое сопротивление
g0497	gurultu ölçən	noise meter	шумомер
g0498	gurultu söndürən	silencer	шумоглушитель
g0499	gurultu spektri	noise spectrum	шумовой спектр
g0500	gurultu süzgəci	noise filter	шумовой фильтр
g0501	gurultu temperaturu	noise temperature	шумовая температура
g0502	gurultu xarakteristikası	noise characteristic	шумовая характеристика
g0503	gurultu səviyyəsi	noise level	уровень шумов
g0504	gurultulu termometr	noise thermometer	шумовой термометр
g0505	güzgü	mirror	зеркало
g0506	güzgü dayanıqsızlığı	mirror instability	зеркальная неустойчивость
g0507	güzgü əksi müstəvisi	plane of mirror reflection	плоскость зеркального отражения
g0508	güzgü əksolması	specular reflection, mirror reflection	зеркальное отражение
g0509	güzgü nisbəti (münasibəti)	mirror ratio	зеркальное отношение
g0510	güzgü müstəvisi	mirror plane	зеркальная плоскость (симметрии)
g0511	güzgü nüvələri	mirror nuclei	зеркальные ядра
g0512	güzgü səthi	mirror surface	зеркальная поверхность
g0513	güzgü şüşə	plate glass	зеркальное стекло
g0514	güzgü təsviri metodu	method of image	метод зеркальных изображений
g0515	güzgü tezliyi	image frequency	зеркальная частота
g0516	güzgü xəyalı (şəkli)	mirror image	зеркальное изображение
g0517	güzgü-dönmə oxu	rotation-reflection axis	зеркально-поворотная ось
g0518	güzgülü izomer, enantiomer	enantiomer	оптический антипод, зеркальный изомер, энантиомер
g0519	güzgülü maqnit tələsi	mirror magnetic field	зеркальная магнитная ловушка
g0520	güzgülü nefoskop	mirror nephoscope	зеркальный нефоскоп
g0521	güzgülü qalvanometr	reflecting galvanometer	зеркальный гальванометр

g0522	güzgülü şkala	mirror scale	зеркальная шкала
g0523	güzgülü spektrometr	mirror spectrometer	зеркальный спектрометр
g0524	güzgülü teleskop	mirror telescope	зеркальный телескоп
g0525	güzgülü videoaxtaran	reflex finder	зеркальный видоискатель
g0526	gurluq şkalası	sound scale	шкала громкости

MirHasan Yu. Seyidov, Faik A. Mikailzade, Talip Uzun, Andrey P. Odrinskiy, Vəfa B. Əliyeva, Tofiq Q. Məmmədov və Sərdar S. Babayev

$TlGaSe_2$ LAYLI YARIMKEÇİRİCİSİNİN DƏRİN MƏXSUSİ DEFEKTLƏRİN ELEKTRİK AKTİVLİYİNDƏN YARANAN POLYARİZASİYA XASSƏSİ

Fotoelektrik relaksasiya spektroskopiyası metodu (PİCS) ilə $TlGaSe_2$ laylı yarımkeçicirisində məxsusi defektlərin parametrləri müəyyən edilmişdir.$TlGaSe_2$-nin qadağan olunmuş zonasında altı dərin səviyyələr müşahidə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, bu dərin defeklər kristalın həcmində və onun səthi yaxınlığında lokallaşmışdır və onlar elektrik yükünə malik ola bilərlər. Göstərilmişdir ki, yüklü dərin defektlər $TlGaSe_2$ kristalının elektret davranışının səbəbi ola bilər.

$TlGaSe_2$ kristalının həcmində və səthi yaxınlığındakı daxili elektrik sahələri haqqında məlumat almaq üçün pyezoelektrik cərəyanı tədqiq edilmiş və əvvəlcədən polyarizələnmiş $TlGaSe_2$ kristalının pyezoelektrik davranışında müsbət və mənfi əlavələrin (töhvələrin) təbiəti müəyyən edilmişdir.

$TlGaSe_2$ kristalının həm həcmində və həm də səthi yaxınlığında yığılan , daxili statik elektrik sahələrinin mənbəyi olan dərin defektli səviyyələrin təbiəti müzakirə olunmuşdur.

Düşən işığa nəzərən müxtəlif vəziyyətdə kontaktlar qoyulmuş $TlGaSe_2$ laylı seqnetoelektrik- yarımkeçiricisinin fotoelektrik xassələri aşağı temperaturlarda tədqiq edilmişdir. Alınmış nəticələr $TlGaSe_2$ kristalının səthində nazik dielektrik təbəqənin olmasını göstərir.

A. Asimov, A. Kirsoy

2.4 KGRAY ELEKTRON RADİASİYASININ Au/P3HT/n-Si ŞOTTKİ DİODUNUN ELEKTRİK XARAKTERİSTİKALARINA TƏSİRİ

Au/P3HT/n-Si Şottki diodunun cərəyan gərginlik və elektrik tutumu gərginlik xarakteristikası radiasiya altında və radiasiya olmadan analiz edildi. Nəticələr göstərdi ki, diodun ideallıq əmsalı, əngəl yüksəkliyi və ardıcıl müqaviməti kimi parametrləri radiasiya altında artmaqdadır. İdeallıq əmsalı radiasiyadan öncə və sonra 2,04 ve 2,36 olaraq tapıldı. N_{ss} parametri I-V ölçümlərdən, radiasiya altında $3{,}62 \times 10^{11}$ üçün 1×10^{12} cm^{-2} eV^{-1} və radiasiya olmadıqda isə $5{,}04 \times 10^{11}$ üçün $2{,}07 \times 10^{12}$ cm^{-2} eV^{-1} olaraq tapıldı.

Rəsmiyyə E. Qasımova

GÜCLÜ MAQNİTLƏŞMİŞ MÜHİTDƏ ENİNƏ POLYARLAŞMIŞ ELEKTRONLAR TƏRƏFİNDƏN NEYTRİNO-ANTİNEYTRİNO CÜTLƏRİNİN ŞÜALANMASI

Müəyyən edilmişdir ki, buraxılan neytrinoların və antineytrinoların enerjiləri bir-birinə olduqca yaxın olduqda eninə polyarlaşmış elektronlar tərəfindən neytrino sinxrotron şüalanması güclənir və proseslər rezonans xarakterinə malik olur. Başlanğıc haldakı elektronların spinləri maqnit sahəsi istiqamətində yönəldikdə vahid zamanda mühitin vahid həcmindən daşınan enerji itkisinin spektral və bucaq paylanması neytrino aromatından asılı olmur və $e^- \to e^- \nu_e \tilde{\nu}_e$, $e^- \to e^- \nu_\mu \tilde{\nu}_\mu$ və $e^- \to e^- \nu_\tau \tilde{\nu}_\tau$ proseslərinin hər biri güclü maqnitləşmiş qızmar ulduzların soyumasına bərabər şəkildə pay verir.

T.C. İbrahimov, A.R. İmaməliyev, E.Ə. Allahverdiyev, S.T. Əzizov, O.A. Əliyev, Q.M. Bayramov

$BATIO_3$ HİSSƏCİKLƏRİ – MAYE KRİSTAL KOLLOİDLƏRİNDƏ DİELEKTRİK RELAKSASİYA

$BaTiO_3$ seqnetoelektrik hissəciklərinin 5CB və H37 maye kistallarının dielektrik xassələrinə təsiri tədqiq olunmuşdur. Göstərilmişdir ki, bu hissəciklərin olması maye kristalın dilektrik nüfuzluğunu və dielektrik itkilərini artırır, dielektrik udulmasının maksimumunu isə kiçik tezliklərə doğru sürüşdürür.

Alınan nəticələr maye kristal molekullarının, xarici sahənin təsiri ilə polyarlaşmış seqnetoelektrik hissəciklərlə qarşılıqlı təsiri ilə izah olunur.

N.Z. Cəlilov

MÜXTƏLİF ŞƏRAİTLƏRDƏ ALINMIŞ AMORF SELENİN OPTİK SPEKTRLƏRİ

İşdə amorf (massiv), nazik təbəqə və polikristallik şəklində olan selenin səthinə normal düşən 1-6 eV enerji intervalında olan işığın əksetmə əmsalı *R(E)* ölçülmüş və Kramers-Kroniq metodu ilə onun optik parametrləri, dielektrik funksiyaları təyin edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, onların elektron quruluşu yaxın düzülüşün xarakterindən asılıdır.

131 H.Javid ave, AZ-1143, Baku
ANAS, G.M.Abdullayev Institute of Physics
E-mail: jophphysics@gmail.com

E.C. Qurbanov

SU TƏRKİBLİ MÜHİTLƏRİN YÜKSƏK GƏRGİNLİKLİ NANOSANİYƏLİ İMPULSLARLA ELEKTRON EMALI

Təqdim olunan məqalə su mühitinin (maye qida məhsulları) texnoloji prosesdə yüksək gərginlikli nanosaniyəli impulslarla elektron emalına həsr edilmişdir. Göstərilmişdir ki, emal olunan mühitin və patogen mikroorqanizmlərin elektrofiziki parametrlərindən asılı olaraq yüksək gərginlikli impuls generatoru işlənilməlidir və onun parametrləri emal olunan mühitin tam və təkrarsız zərərsizləşməsini və elektrik enerjisinin daha səmərəli tətbiqini təmin etməlidir. Enerji mənbəyinin, emal olunan mühitin və mikroorqanizmlərin elektrofiziki parametrlərinin biri birindən asılılığını təsvir edən riyazi formullar verilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, su mühitinin mikroorqanizmlərdən tam və təkrarsız zərərsizləşdirilməsi üçün yüksək gərginlikli nanosaniyəli impulslarla təsir edilməsi daha səmərəlidir. Təqdim olunan riyazi hesablama metodları maye tərkibli mühitlərin (maye qida məhsullarının) patogen mikroorqanizmlərdən zərərsizləşdirilməsi məqsədilə yaradılan yüksək gərginlikli texnoloji qurğuların işlənilməsində əsas götürülə bilər.

E.M. Kərimova, A.M. Abdullayev, M.A. Alcanov, M.D. Nəcəfzadə, P.G. İsmayılova, Ə.B. Məhərrəmov, A.K. Zamanova, G.M. Əhmədova

$TlCoS_2$ KRİSTALINDA İSTİLİK TUTUMU, DEBAY TEMPERATURU VƏ FAZA KEÇİDİ

İndiki işdə $TlCoS_2$ kristalının istilik tutumu 55–300K intervalında tədqiq edilmişdir. Xarakterik Debay temperaturu hesablanmışdır. $C_p(T)$ asılılığında faza keçidinin mövcud olmasını göstərən anomaliya aşkar olunur. Anomaliyanın maksimal qiyməti T_c=111K temperaturunda yerləşir. T_c temperaturu ətrafındakı faza keçidində enerjinin ΔQ və entropiyanın ΔS dəyişmələri təyin olunmuşdur. $\frac{\Delta S}{R} = 0{,}02$ kiçik qiyməti T_c temperaturu ətrafındakı bu keçidin yerini dəyişmə tipinə aid olduğunu göstərir.

V.İ. Orbux, N.N. Lebedeva, Q.M. Eyvazova, B.G. Salamov

GÜMÜŞ İONLARI İLƏ MODİFİKASİYA OLUNMUŞ KLİNOPTİLOLİTİN ELEKTRİIK XASSƏLƏRİNİN XÜSUSIYYƏTLƏRİ

Gümüş ionları ilə modifikasiya olunmuş klinoptilolitin otaq temperaturunda keçiriciliyi tədqiq olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, tarazlıq halında sabit gərginlik verildikdə, cərəyanın stasionar qiymətə çatması üçün uzun müddət (10 saata yaxın) tələb olunur və sonra stabil volt-amper xarakteristika müşahidə olunur. Aşkar edilmişdir ki, havasızlıq şəraitində təbii seolitdən fərqli olaraq, bu seolitdə müəyyən qalıq keçiriciliyi var. Təklif olunur ki, bunu seolitin məsamələrində qümüşün iki müxtəlif hallarda olması ilə izah etmək olar.

S. Abdullayeva, G. Qəhrəmanova, R. Cabbarov

MOVPE və HVPE ÜSULU İLƏ YETİŞDİRİLMİŞ (11-22) InGaN/(In)GaN KVANT ÇUXURLU HETEROKEÇİDLƏRİN OPTİMALLAŞMASI VƏ XARAKTERİSTİKALARI

Bu məqalədə Metal Organik Buxar Faza Epitaksiya və Hidrogen Buxar Faza Epitaksiya üsulu ilə yetişdirilən yarımpolyar (11-22) $In_{0.15}Ga_{0.85}N$/(In)GaN kvant çuxurlu heterokeçidlərin optimallaşması və xarakteristikası tədqiq edilmişdir. Əsasən iki müxtəlif yanaşma metodu müzakirə edilmişdir, yetişdirilmə zamanı indiumun kiçik axma dərəcəsi ilə yetişdirilən InGaN baryer laylarından və indium daxil edilmədən yetişdirilən GaN baryer laylarından ibarət yarımpolyar (11-22) istiqamətli InGaN kvant çuxurları xarakterizə edilmişdir.

ISSN 1028-8546

2015, volume XXI, №4
Section: Az

MÜNDƏRİCAT

1. Maqnitləşmiş mühitdə neytrino-antineytrino cütlərinin elektron-pozitron cütlərinə annihilyasiyası və kosmik şüalarda rast gəlinən pozitron artıqlığı
Rəsmiyyə E. Qasımova 3
2. Qızıl sulfid $(Au_2S)_{22}$ nanohissəciyi və onun $(Au_2S)_{22}$+PP, $(Au_2S)_{22}$+PVDF nanokompozisiyalarının modelləşdirilməsi və tədqiqi
Məhəmmədəli Ə. Ramazanov, Arzuman Q. Həsənov, Faiq H. Paşayev 9
3. Kvazi-bir ölçülü ifratkeçiricilərdə majorana fermionlarının yaranma şərtləri.
Ə.P. Nəhmədov, S.O. Məmmədova, O.Z. Ələkbərov 13
4. $Ni_{1-x}Zn_xFe_2O_4$ ferritlərinin Raman spektrləri
Ş.N. Əliyeva, A.M. Kərimova, S.S. Babayev, E.K. Hüseynov, T.R. Mehdiyev 17
5. Qaraqaya dolomitinin termik xassəsi
Ə.C. Xəlilov, R.F. Vəliyev, M.X. Çopurov, C.C. Xəlilov, İ.Y. Əliyev 29
6. Fiziki terminlər və ifadələr
A.İ. Muxtarov, M.A. Muxtarov, T.R. Mehdiyev, K.B. Qurbanov, E.A. Axundova, N.A. Axundova, N.İ. Hüseynova, S.İ.Əliyeva, E.Ə. Ələsgərova 33
7. **FİZİKA, 2015, vol. XXI №4, section: En** buraxılışında dərc olunan məqalələrin qısa xülasəsi 47

131 H.Javid ave, AZ-1143, Baku
ANAS, G.M.Abdullayev Institute of Physics
E-mail: jophphysics@gmail.com